

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

ή αρχαία ελληνική δημοκρατία και ή

σημασία της για μας σήμερα

Περιεχόμενα

<i>Εισαγωγικό σημείωμα</i>	
1. Ἡ ἀρχαία Ελλάδα, σπέρμα και όχι πρότυπο	
2. Ἡ αρχή της ἀμφισβήτησης	
3. Ἡ ιστορία σάν δημιουργία. Ἄδυναμία των αἰτιακῶν ἐξηγήσεων.....	
4. Ἡ ἑλληνική σύλληψη του κόσμου: κεντρικές φαντασιακές σημασίες	
5. Εσωτερική σχέση δημοκρατίας καί φιλοσοφίας ...	
6. Ἡ αὐτοθέσμιση.....	
7. Ὁ δήμος.....	
8. Σύγκριση μέ τή νεότερη ἀντίληψη	

α. Η αντιπροσωπεία

β. Οι εκλογές.....

γ. Το κράτος.....

Συζήτηση

Ἡ ἀρχαία ἐλληνική δημοκρατία καί ἡ σημασία της γιά μας

σήμερα

Θά ήθελα, πρώτα, νά ευχαριστήσω τον δήμαρχο κ. Τσιγκούνη
καί τον Μορφωτικό Σύλλογο Λεωνιδίου, οι όποιοι με
προσκάλεσαν νά μιλήσω μπροστά σας. Ή αναπάντεχη αυτή
πρόσκληση με βρήκε, κατά κάποιο τρόπο, απροετοίμαστο. Για
πρώτη φορά ήρθα φέτος στην \Ελλάδα χωρίς νά φέρω μαζί μου
δουλειά, απλώς για νά ξεκουραστώ. Συνεπώς, αυτά πού θά σας
πώ είναι, όπως λένε, έκ τών ένόντων. Ευτυχώς, συνέβη νά έχω
μαζί μου τήν 'Αθηναίων Πολιτεία του ³Αριστοτέλη, πολύτιμο
βοήθημα για τήν διάλεξη αυτή. Εξάλλου τό θέμα: Ή άρ-
χαία ελληνική δημοκρατία καί ή σημασία της για μας σήμερα (ή ή
έπικαιρότητά της), είναι ενα θέμα πού μέ άπασχολει από πολύ
καιρό καί στό όποιο έχω άφιερώσει επί δύο τώρα χρόνια τό
σεμινάριό μου στό Παρίσι, στην Σχολή ³Ανωτάτων Σπουδών για
τις Κοινωνικές ⁵Επιστήμες, σεμινάριο πού θά συνεχιστεί καί τόν
έρχόμενο χρόνο πάνω στό ίδιο θέμα

1, Ή άρχαία Ελλάδα: σπέρμα καί δχι πρότυπο

Ισως δέν θά 'ταν άσκοπο νά πώ παρεμπιπτόντως, οτι τό
ενδιαφέρον μου για την άρχαία ελληνική δημοκρατία,

καί, γενικότερα, γιά τήν άρχαία έλληνική δημιουργία - ενδιαφέρον πάρα πολύ παλιό- άναζωπυρώθηκε κατά τήν εξέλιξη της σκέψης μου καί, ιδιαίτερα, μετά άπό τήν κριτική στην οποία υπέβαλα τήν παραδοσιακή επαναστατική ιδεολογία, καί πιο συγκεκριμένα τον μαρξισμό. Η άναζωπύρωση αυτή είναι συνέπεια της άναγνώρισης όρισμένων βασικών στοιχείων πού δημιουργήθηκαν γιά πρώτη φορά στην άρχαία Ελλάδα. Τά στοιχεία αυτά χάθηκαν στή συνέχεια μέσα στην ιστορία μέ τήν παρακμή της άρχαίας ελληνικής πόλης, μέ τήν άνοδο καί τήν κυριαρχία της Ρώμης καί μέ τήν εμφάνιση καί εγκαθίδρυση του χριστιανισμού* ξαναδημιουργήθηκαν στην δυτική Ευρώπη κατά τό τέλος του Μεσαίωνα, όταν ξαναδημιουργήθηκαν, όπως στην άρχαία Ελλάδα, πόλεις, δηλαδή κοινότητες, οι όποιες ξαναπροσπάθησαν -μέσα σέ συνθήκες τελείως διαφορετικές άπό τις άρχαίες ελληνικές— νά αύτοκυβερνηθούν κατά τό δυνατόν, παλεύοντας εναντίον της φεουδαρχίας, εναντίον της εκκλησίας, εναντίον τής άπόλυτης μοναρχίας, συνάπτοντας

έναλλάξ συμμαχίες μέ τήν μιά ή τήν άλλη άπ' αυτές τίς δυνάμεις, γιά νά μπορέσουν νά έπιβιώσουν σάν αύτοκυβερνούμενες, ως ένα βαθμό, πολιτικές κοινότητες.

Οί πόλεις αυτές είναι δημιουργία τής άστικής τάξης. Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο αυτό μέ τήν πρωταρχική του έννοια, πού χαρακτηρίζει τούς πρώτους άστούς, τούς πρώτους βιοτέχνες και έμπορους, τούς «φυγάδες δουλοπάροικους άπό τό φεουδαρχικό κτήμα», όπως τούς άποκαλούσε ό Μάρξ, οί όποιοι βρίσκανε έλευθερία και προστασία μέσα στά τείχη μιας πόλης πού σιγά σιγά, άποσπούσε ορισμένα προνόμια και ορισμένες ελευθερίες

άπό τις υπάρχουσες τότε έξουσίες, πού ήδη άνέφερα: τον μονάρχη, τούς φεουδάρχες και τήν εκκλησία.

Άπό τήν άποψη αυτή, τό χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής 'Αναγέννησης -στίς αρχές της- είναι ή άναδημιουργία μιας πραγματικής πολιτικής κοινότητας, πολιτικής όχι μέ τήν τρέχουσα έννοια, συνώνυμη της ψηφοθηρίας, τών παρασκηνιακών έλιγμών και τών μεγαλόστομων προεκλογικών υποσχέσεων, αλλά μέ τήν μεγάλη και

σημαντική έννοια πού αφορά τήν αὐτοθέσμιση καί τήν πράξη μιας ἀνθρώπινης κοινότητας, της ὅποιας τά μέλη θέλουν πράγματι νά επωμισθούν τήν ρύθμιση τών κοινωνικῶν τους σχέσεων, θέλουν κατά κάποιο τρόπο νά εἶναι *αὐτόνομοι*.

Τέτοια πολιτική κοινότητα, γιά πρώτη φορά, δημιουργεῖται στήν ἀρχαία Ελλάδα, καί αὐτή ἀκριβῶς εἶναι ἡ σημασία πού ἔχει γιά μας σήμερα τόσο ἡ ἀρχαία ἐλληνική δημοκρατία ὅσο καί ἡ ἀρχαία ἐλληνική δημιουργία γενικότερα.

Θά ἤθελα, στό σημεῖο αὐτό, νά ξεκαθαρίσω εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τήν θέση μου, ὥστε νά ἀρθεῖ κάθε ἐνδεχόμενο παρεξήγησης. Δέν βλέπω, ὅπως νομίζω ὅτι καί κανείς δέν μπορεί νά δει, ἐκτός ἂν εἶναι τελείως φαντασιόπληκτος ἢ προγονόπληκτος, τήν ἀρχαία Ελλάδα ὡς πρότυπο τό ὅποιο θά ἀρκούσε νά τό ἀντιγράψουμε γιά νά βρούμε τήν ἐλευθερία, τήν δικαιοσύνη, τήν ἰσότητα καί πάν τό ἀγαθόν.

Ἡ ἀρχαία Ελλάδα δέν εἶναι πρότυπο, οὔτε μοντέλο πρὸς μίμηση, ὅπως ἄλλωστε δέν μπορεί νά εἶναι κανένα ἱστορικό ἔργο σέ οποιοδήποτε τομέα. Θεωρῶ, ὁμως, ὅτι μπορεί νά λειτουργήσει γιά μάς σάν γονιμοποιό σπέρμα, δεδομένου ὅτι μάς επιτρέπει νά δούμε ἐν τῇ γενέσει τους πληθώρα στοιχείων

πάντοτε επίκαιρων -μπορεί και πρέπει να είναι για μάς κέντρισμα, έμπνευση και πηγή ιδεών

2. Η αρχή τής άμφισβήτησης

Τό εξαιρετικό και μοναδικό φαινόμενο πού παρατηρείται στην αρχαία Ελλάδα, προϋπόθεση και αποτέλεσμα μιας άλλης θεώρησης του κόσμου (όπως θά αναπτύξω στή συνέχεια), είναι ή *άμφισβήτηση τής παράδοσης* : ή κοινωνία δέν μένει προσκολλημένη στους παραδοσιακούς θεσμούς, σ' αυτό πού βρήκαμε άπ' τούς πατεράδες μας, στον λόγο και τις εντολές του Τεχωβά, ή σέ οποιαδήποτε άλλη εξωτερική και έξωκοινωνική αρχή και πηγή θέσμησης. Θέτει υπό άμφισβήτηση τούς παραδοσιακούς θεσμούς, άφ' ενός μέν *ώς νόμους μέ τήν στενή και τρέχουσα σημασία τοϋ όρου*, δηλαδή νόμους πολιτικούς, νόμους συνταγματικούς, νόμους καταστατικούς τής πολιτικής κοινότητας, νόμους πού άπαντούν άπαξ διά παντός στο ερώτημα: ποιος άρχει; (βασιλιάς και άριστοκράτες, όπως κατά τήν παράδοση,

ή δήμος, σύμφωνα με τή νέα θέσμιση;), άφ' ετέρου δέ
ώς *κοινωνικές παραστάσεις (εικόνες) τοῦ κόσμου,*
δηλαδή θεσμισμένες παραστάσεις με τις όποιες
γαλουχούνται τά παιδιά καί μαθαίνουν εξ άπαλοτάτων
ονύχων τι είναι καλό, τί είναι κακό, τί είναι κόσμος, για
ποιό πράγμα άξίζει κανείς νά ζει ή νά πεθαίνει.

Τήν διττή αυτή άμφισβήτηση τών κληρονομημένων
θεσμών έχουμε φθάσει σήμερα νά τήν θεωρούμε κατά
κάποιο τρόπο σαν αυτονόητη. "Έχουμε φθάσει, επίσης,
νά θεωρούμε αυτονόητες ορισμένες ιδέες πού διέπουν
τήν κοινωνική οργάνωση εν γένει, καί οπωσδήποτε τήν
δική μας συγκεκριμένη κοινωνική οργάνωση, όπως ή
ιδέα τής κοινωνικής ή καί άπλώς δικαιοσύνης, ή ιδέα
τής ισότητας κλπ.

Εκείνος πού πιστεύει ότι οί ιδέες αυτές, ως
ρυθμιστικές σημασίες τής κοινωνικής ζωής, είχαν τεθεί
καί ισχύσει παντού καί πάντοτε άπατάται βαθύτατα.
Έάν θεωρήσουμε τήν ανθρώπινη ιστορία στό σύνολο
της θά δια-

πιστώσουμε όχι ουδέποτε και ούδαμού ετέθησαν, ουδέποτε και ούδαμού ίσχυσαν, εκτός από δύο εξαιρέσεις: τήν άρχαία Ελλάδα κατά πρώτον και, πολύ άργότερα, τήν Δυτική Ευρώπη και τίς κοινωνίες πού επηρεάστηκαν άπ' αυτήν.

Σέ όλες τίς άλλες γνωστές κοινωνίες θεωρήθηκε αυτονόητη ή συνέχιση της ζωής όπως βρέθηκε και ή διατήρηση του καθενός στήν θέση του. Τό αυτονόητο για τούς κλασικούς Εβραίους δέν ήταν ή άναζήτηση της ελευθερίας ή της ισότητας ή της δικαιοσύνης, αλλά ή συμμόρφωση προς τίς εντολές του Τεχωβά. Για ένα Χριστιανό, άν πράγματι είναι Χριστιανός, αυτό πού έχει σημασία δέν είναι ή τύχη της κοινωνίας αλλά ή σωτηρία της ψυχής του και ή κατάκτηση της αιώνιας ζωής. Τό αυτονόητο για ένα Ινδό, άκόμα και σήμερα, είναι ή διατήρηση της θέσης του μέσα στίς υπάρχουσες κοινωνικές κάστες. Τήν κατώτερη κάστα άποτελούν οι παρίες, τούς όποιους άκόμα κι άν άγγίξει μέλος άνώτερης κάστας μολύνεται (γι' αυτό και υπάρχει μιά σειρά κανονισμών πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις τους μέ

τίς άλλες κάστες). Σήμερα, έν σωτηρίω έτει 1984, μετά από όλα όσα έχουν συμβεί-μεταξύ τών άλλων ή 'Ινδία, άπ' τήν άποψη τού πληθυσμού, φυσικά, ονομάζεται «ή μεγαλύτερη δημοκρατία τού κόσμου»- οι παρίες παραμένουν παρίες. Κι αυτό δέν επιτυγχάνεται μέ τήν άπειλή τών όπλων κάποιων συνταγματαρχών, της CIA, τού KGB ή της ινδικής άστυνομίας, αλλά μέ τήν πεποίθηση τών ίδιων τών άτομων ότι αύτή είναι ή θέση πού τούς ανήκει μέσα στην κοινωνία. Καί οι ελάχιστοι άπ' τούς παρίες πού θά ήθελαν ν' αλλάξουν τήν μοίρα τους ούτε επαναστατικό κόμμα δημιουργούν, ούτε έπανάσταση κάνουν: άπλώς προσχωρούν στό 'Ισλάμ, θρησκεία πού επίσης ύπάρχει στις 'Ινδίες, ή οποία όμως δέν έχει παρίες.

Μ' αυτό θέλω νά πώ ότι ή λεγόμενη πάλη τών τάξεων (δέν μπορώ νά μπώ σέ πολλές λεπτομέρειες στό θέμα αυτό), ως ένεργός αντίδραση εκ μέρους της τάξης ή τών τάξεων πού υφίστανται καταπίεση και εκμετάλλευση, είναι ή εξαίρεση στην ανθρώπινη ιστορία. Τις περισσότερες φορές τό μόνο πού

παρατηρούμε είναι μιά άτομική (καί αυτονόητη) αντίδραση τών καταπιεζομένων ατόμων σχεδόν ποτέ, έκτός από τόν άρχαιο έλληνικό δήμο και από τόν δυτικοευρωπαϊκό χώρο και τις προεκτάσεις του (πού σήμερα, φυσικά, έχουν πάρει παγκόσμιες διαστάσεις), τά καταπιεζόμενα στρώματα δέν θέτουν ως σκοπό τους τήν άλλαγή τής κοινωνικής θέσμησης. Στήν καλύτερη από τις γνωστές περιπτώσεις εξεγέρσεων δούλων στήν άρχαιότητα, τήν ρωμαική ιδίως, ό στόχος τών ξεσηκωμένων δούλων ήταν ή άλλαγή τών θέσεων και τών ρόλων μέσα στο ίδιο κοινωνικό σύστημα. Σέ δυο άπ' αυτές τις εξεγέρσεις, μιά στή Σικελία και μιά στή Μικρά ⁵Ασία, οί δούλοι, μόλις συνέστησαν ανεξάρτητη κοινότητα, εξέλεξαν βασιλιά, ό όποιος περιστοιχίστηκε άμέσως από υπηρέτες και δούλους. Δηλαδή, ή εξέγερση αυτή καταλήγει στήν έπανασυγκρότηση τής ίδιας παλιάς κατάστασης χωρίς καμιά άλλαγή. Τό παράδειγμα αυτό δείχνει ότι ό βαθύτερος σκοπός όλης αυτής τής κίνησης δέν ήταν ή *άλλαγή τών θεσμών*, αλλά ή *άλλαγή τής άτομικής κατάστασης* τών ανθρώπων μέσα

στους *ιδίους* θεσμούς. (Σέ άλλες περιπτώσεις, τό μόνο πού επιδιώκουν οί ξεσηκωμένοι δούλοι είναι νά ξαναγυρίσουν στήν πατρίδα τους).

3. Ἡ ιστορία σάν δημιουργία. Ἄδυναμία τῶν αἰτιακῶν ἐξηγήσεων

Μίλησα πρὶν γιά ἀρχαία ἐλληνική *δημιουργία*. Ἡ λέξη δημιουργία είναι γιά μένα πολύ σημαντική καί κεντρική. Θεωρῶ ὅτι ἀποτελεῖ κλειδί γιά ὅλη τήν κατανόηση τῆς ιστορίας. Ἡ θέση μου συνοψίζεται στό ἐξής: *κάθε κοινωνία* αὐτοδημιουργεῖται, αὐτοθεσμιζέται χωρίς νά τό ξέρει -καί, κατά κανόνα, καλύπτει τό γεγονός αὐτό παραπέμποντάς το σέ μιά ἐξωκοινωνική ὄντοτητα.

Τήν ιστορική δημιουργία μπορούμε νά τήν κατανοήσουμε μέ περισσότερη ἢ λιγότερη δυσκολία ἀφότου ἔχει πλέον συντελεσθεῖ. Ορισμένες πραγματικές συνθήκες διευκολύνουν τήν κατανόησή της χωρίς ὅμως νά κάνουν δυνατή μιά αἰτιακή ἐξήγησή της. Δέν μπορούμε νά

βρούμε τούς νόμους, τίς αίτιες ή τίς άναγκαίες και ικανές συνθήκες οι όποιες θά παρήγαγαν όπωσδήποτε τόν εβραϊκό μονοθεισμό τόν 12ο π.Χ. αι., στήν συγκεκριμένη εκείνη περιοχή και μόνο, όπως και μόνο σ' εκείνη τήν χρονική στιγμή, πράγμα πού είναι άναγκαίο αίτημα κάθε άυθεντικής αίτιακής εξήγησης τών φαινομένων.

Θά εξετάσω συνοπτικά τρία κεντρικά παραδείγματα αίτιακών έρμηνειών τού φαινομένου «άρχαία έλληνική δημοκρατία»: α. τόν γεωγραφικό προσδιορισμό, β. τόν τρόπο παραγωγής και, ιδιαίτερα, τήν ύπαρξη δουλείας, γ. τήν όπλιτική φάλαγγα. Στήν συνέχεια θά αναφερθώ στήν ιδιομορφία τού έλληνικού άποικισμού.

α. Έχει υποστηριχθεί ότι ή κερματισμένη γεωγραφική διάρθρωση τής χώρας, παρεμποδίζοντας τήν συγκρότηση ένιαίας κρατικής εξουσίας, ευνόησε τήν δημιουργία αυτόνομων κοινοτήτων, οι όποιες εξελίχθηκαν, στήν συνέχεια, σέ δημοκρατίες.

Πάνω σ' αυτό, δύο παρατηρήσεις:

I. Η γεωγραφική διάρθρωση εξακολούθησε και εξακολουθεί, ακόμα και σήμερα, να είναι ίδια. Όμως, ούτε σήμερα, ούτε τό 1480 μ.Χ., ούτε τό 1200 π.Χ. παρουσιάστηκε στο κοινωνικό-πολιτικό πεδίο φαινόμενο ανάλογο μέ τήν δημοκρατία τής έποχής τού Περικλή.

II. Τό παράδειγμα τής Γερμανίας, έως τό 1870, μάς έπιτρέπει να δούμε ότι, ενώ ή γεωγραφική δομή της θά διευκόλυne τήν συγκρότηση ενιαίου κράτους, εντούτοις, ή χώρα έμεινε διηρημένη σε μικρές ενότητες -γεγονός πού δέν είχε σαν αποτέλεσμα τήν εμφάνιση δημοκρατικού πολιτεύματος. Αντίστροφα, σε πολλές άλλες περιπτώσεις, οι «μικρές» πολιτικές ενότητες, «γεωγραφικά» καθορισμένες ή όχι, παρέμειναν μοναρχίες ή ολιγαρχίες (π.χ. οί φοινικικές πόλεις).

Επομένως, ούτε αυτό πού δήθεν «έπιτρέπει» ή «άπο- κλείει» ή γεωγραφική μορφολογία πραγματοποιείται αναγκαστικά (μικρές πολιτικές κοινότητες ή ενιαίο κράτος), ούτε ή σύσταση μικρών

άνεξαρτήτων κοινοτήτων οδηγεί αναγκαστικά στην δημοκρατική όργάνωσή τους.

Είναι προφανές, νομίζω, ότι δέν μπορούμε νά πάρουμε στά σοβαρά τέτοιου είδους έξήγηση, όπως, σύμφωνα μ' αυτά πού θά δείξω, δέν μπορούμε νά πάρουμε στά σοβαρά τήν επικρατούσα αντίληψη στον χώρο κάποιων μαρξιστών και άριστερών για τήν όποία

β. οί παραγωγικές σχέσεις και ιδιαίτερα ή ύπαρξη δουλείας εξηγούν τήν άρχαία έλληνική δημοκρατία.

Δουλεία υπήρχε, άσφαλώς. Υπήρχε συγκεκριμένη αντίληψη για τό ποιό είναι και ποιο πρέπει νά είναι τό πολιτικό υποκείμενο, δηλαδή ό πολίτης ως άτομο πού οφείλει και μπορεί νά μετέχει «κρίσεως και άρχής». (Ο 'Αριστοτέλης, άπ' τόν όποιο προέρχεται ή φράση αυτή, προτάσσει τήν «κρίση», δηλαδή τήν συμμετοχή στην δικαστική έξουσία, της «άρχής», δηλαδή τής συμμετοχής στην κυβέρνηση* κι αυτό γιατί στην 'Αθήνα του τετάρτου αιώνα, στο καθεστώς πού γνωρίζει και μέσα στο όποιο ζει ό ίδιος, ή δικαστική έξουσία τείνει πράγματι νά γίνει ή πρώτη, γιατί έχει τήν

δυνατότητα νά επικυρώσει ή νά άναιρέσει στήν πράξη άκόμα καί άποφάσεις τής Εκκλησίας. Πρόκειται, φυσικά, γιά λαικά κι όχι γιά επαγγελματικά δικαστήρια).

Αν, άναφερόμενος στήν δουλεία, θέλει νά πει κανείς ότι οί άρχαίοι "Έλληνες, ό δήμος, οί δημοκρατικές πόλεις έμειναν σέ μιά αντίληψη τού ποιος είναι ή δέν είναι πολίτης άπαράδεκτα στενή γιά μάς, νομίζω ότι θά μάς βρει όλους σύμφωνους. 'Αλλά δέν συζητάμε αυτό. Συζητάμε άν ή δουλεία ήταν άναγκαία καί ικανή συνθήκη γιά νά υπάρξει δημοκρατία. 'Η ιστορία δείχνει ότι δέν ήταν καν ικανή συνθήκη. Δουλεία δέν υπήρχε μόνο στήν 'Αθήνα. 'Ανθούσε στήν 'Ασία. Πού είναι ή δημοκρατία στήν 'Ασία; Δουλεία υπήρχε καί στήν Ρώμη, όπου, παρά τήν πάλη τών πληβείων εναντίον τού θεσμισμένου καθεστώτος, ουδέποτε υπήρξε πραγματική δημοκρατία. 'Η Ρώμη, από τήν άρχή ως τό τέλος, έμεινε μιά όλιγαρχία. 'Η πάλη τών πληβείων κατόρθωσε νά περιορίσει λίγο τήν εξουσία τών άριστοκρατικών οικογενειών, πού

έμειναν πάντοτε κυρίαρχες, και, κυρίως, να τροποποιήσει την μορφή αυτής της εξουσίας. Η ρίζα της βίας και νοθείας κατά τις ψηφοφορίες, πού τόσο πολύ χαρακτηρίζει την δική μας πολιτική ζωή, δέν βρίσκεται στην άρχαία Ελλάδα αλλά στην Ρώμη: τό εκλογικό σώμα ήταν οργανωμένο κατά τέτοιο τρόπο και ή παρέμβαση τών πατρικίων ήταν τέτοια, ώστε, καν ανάγκη, και οι πληβείοι ακόμα ψήφισαν τούς υποψηφίους της άριστοκρατίας. Και ούτε κάνει κανείς τόν κόπο να μάς πει γιατί, στην *ιδια* την Ελλάδα, με την δουλεία, υπάρχουν πόλεις -κατ' εξοχήν, φυσικά, παράδειγμα ή 'Αθήνα- πού φθάνουν στην δημοκρατία, κι άλλες -Σπάρτη- πού γίνονται ολοένα και περισσότερο ολιγαρχικές. 'Απ' όλες τις χώρες τού άρχαίου κόσμου πού γνωρίζουν την δουλεία (δηλαδή περίπου όλες) μία μόνο δημιούργησε την δημοκρατία. Συνεπώς, ή δουλεία ούτε αναγκαία ούτε ικανή συνθήκη είναι.

Σημειωτέον ότι, στό σημείο αυτό, παρατηρείται μιά περίεργη συμμαχία μαρξο-αριστερών και

άντιδραστικών. Καί οι δυο δέχονται ότι υπήρξε πράγματι δημοκρατία στήν 'Αθήνα, π.χ., για 3Θ.000 πολίτες επί τρεις αιώνες περίπου, ή όποια καί άφησε έργα τεράστια καί θαυμαστά σέ όλους τούς τομείς, έργα πού επέζησαν μέχρι σήμερα. 'Αν ή δουλεία ήταν *άναγκαία* προϋπόθεση αυτού τού πράγματος, ποιά *πολιτικά* συμπεράσματα μπορούμε νά βγάλουμε εμείς σήμερα; Καταλαβαίνει κανείς άριστα ποιά *πολιτικά* συμπεράσματα βγαίνουν άπ' τήν σκοπιά τών άντιδραστικών. 'Αλλά για τούς μαρξιστές;

Ένας σχεδόν άγνωστος σήμερα αλλά σημαντικός Γερ

μανός κοινωνιολόγος και φιλόσοφος του ΧΙΧου αί. (λέω άγνωστος γιατί πολλοί τόν παπαγαλίζουν αλλά ελάχιστοι τόν καταλαβαίνουν), λεγόμενος Κάρολος Μάρξ, τά ήξερε όλα αυτά πολύ καλά και έγγραφε στο *Κεφάλαιο* ότι ή πραγματική κοινωνικο-οικονομική βάση τής άρχαίας δημοκρατικής πολιτείας ήταν ή κοινότητα τών ανεξάρτητων μικροπαραγωγών και όχι ή δουλεία. Όταν μέσα στην ελληνική πόλη εμφανίζονται οί πρώτες τάσεις του Δήμου νά πολεμήσει τήν ολιγαρχία και τήν άριστοκρατία, οί πόλεις δέν ζουν από τήν δουλεία. Πρόκειται για άγροτικές περιοχές, όπως ο κάμπος τού Λεωνιδίου, περίπου αυτάρκεις από τήν άποψη τής γεωργικής καλλιέργειας, πού έκτείνονται γύρω από τό άστυ, τήν οχυρωμένη πόλη μέ τούς τεχνίτες, τις άρχές, τό πολιτικό κέντρο και ένα μέρος τών ναών (ένώ ένα άλλο μέρος στην ύπαιθρο οριοθετεί τήν επικράτεια).

Μερικοί, και μερικοί μόνο από τούς οίκους πού συγκροτούν αυτόν τόν συνολικά εργαζόμενο πληθυσμό, διαθέτουν ένα, δύο ή τρεις δούλους. "Όταν γίνεται ή μεγάλη δημοκρατική επανάσταση στην 'Αθήνα, υπό τήν

ήγεσία τού Κλεισθένη (508-506), ή κοινωνία δέν στηρίζεται ούτε καν οικονομικά στήν δουλεία, αλλά στήν εργασία τών ανεξάρτητων μικροπαραγωγών: άγροτών, τεχνιτών, εμπόρων.

γ. Η τρίτη αίτιακή εξήγηση στηρίζεται στό φαινόμενο τής όπλιτικής φάλαγγας. Θεωρεί ότι ή δημοκρατία άποτελει προέκταση στον πολιτικό χώρο τού νέου αυτού τρόπου διεξαγωγής τού πολέμου, όπου ή μάχη δέν είναι «σειρά μονομαχιών» (πρβλ., π.χ., τήν *Ιλιάδα*), αλλά σύγκρουση δύο πειθαρχημένων και ένοποιημένων συνόλων οπλιτών, και τό μάχιμο σώμα δέν περιορίζεται στούς ευγενείς ιππείς, αλλά περιλαμβάνει τό σύνολο τών πολιτών συντεταγμένων σέ φάλαγγα. Τό φαινόμενο αυτό, όμως, δέν προέρχεται από τήν έφαρμογή κάποιας τεχνολογικής ανακάλυψης. Ο όπλισμός τού οπλίτη τής φάλαγγας δέν διαφέρει σέ τίποτα ουσιώδες άπ' τόν όπλισμό τού μονο

μάχου ήρωα. Η *έπινόηση* τής φάλαγγας είναι *κοινωνική* (καί όχι τεχνική), καί *μάλιστα κοινωνικο-πολιτική*: *προϋποθέτει* τήν φαντασιακή κοινωνική (πολιτική) σημασία τής *ισότητας* τών πολιτικών κοινωνιών ως πολεμιστών, τήν πραγμάτωσή της στήν ένότητα καί αλληλεξάρτηση τών οπλιτών τής φάλαγγας, τήν εξαφάνιση τού «μονομάχου ήρωα». Μέ άλλα λόγια: ή *έπινόηση* τής φάλαγγας όχι μόνο δέν «εξηγεί» τίποτα, αλλά δέν μπορεί, ή ίδια, νά *ερμηνευθεί* παρά σάν *αναπόσπαστο* τμήμα τής δημιουργίας τής *πόλης*.

Ένα άλλο φαινόμενο εξαιρετικής σημασίας είναι ο ελληνικός αποικισμός. Ο πρώτος αποικισμός τής Ίωνίας αρχίζει τόν 11ο αι. π.Χ. Ο δεύτερος εκτείνεται στά παράλια όλης τής Μεσογείου, αλλά ιδίως στή νότιο Ιταλία καί τήν Σικελία. Οι παλαιότερες αποικίες του χρονολογούνται από τό 770 ή 760 π.Χ., είναι, δηλαδή, σύγχρονες περίπου μέ τήν συλλογή τών όμηρικών *έπών*.

Οί άρχαίοι Έλληνες δέν είναι ό μόνος λαός πού κάνει άποικίες. Υπάρχει, όμως, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τών έλληνικών άποικιών, πού τίς διακρίνει από τίς άποικίες τών άλλων λαών. Οί άποικίες τών Φοινίκων, π.χ., μεταφέρουν αυτούσια τούς νόμους τής μητροπόλεως, όπως και οί άποικισμοί τών έβραϊκών κοινοτήτων, μετά τήν διασπορά, μεταφέρουν αυτούσια τόν νόμο τού Ίεχωβά, καθώς και τόν παραδοσιακό τρόπο ζωής.

Άντίθετα, τόσο οί πρώτες, όσο και οί δεύτερες ελληνικές άποικίες, ιδρύονται επιλέγοντας κάθε μία δικούς της νόμους ή δικό της νομοθέτη, επιφορτισμένο μέ τή σύνταξη τών νόμων πού ταιριάζουν κατά περίπτωση.

Η σχέση τής δημοκρατικής δημιουργίας μέ ορισμένα φαινόμενα πού παρουσιάζονται άπ' τήν πρώτη στιγμή, όπως ή φάλαγγα ή οί άποικίες, είναι, κατ' άρχήν, σχέση νοημάτων και μάς παραπέμπει στην εξέταση τών νέων σχημάτων, παραστάσεων και σημασιών τού κόσμου πού

έρχονται νά αντικαταστήσουν τά παλιά.

4. Ἡ ἑλληνική σύλληψη τοῦ κόσμου: κεντρικές φαντασιακές σημασίες

Ἡ θέσμιση τῆς κοινωνίας εἶναι κάθε φορά θέσμιση ενός μάγματος κοινωνικῶν φαντασιακῶν σημασιῶν, πού μπορούμε καί πρέπει νά καλέσουμε *κόσμο* φαντασιακῶν σημασιῶν.¹

Εἶμαι υποχρεωμένος, δυστυχῶς, ἐδώ, νά περιοριστώ σέ κάποιες κεντρικές ιδέες, βιαστικά διατυπωμένες:

α. Ἡ ἐρμηνεία πού εἶχε παλιότερα επικρατήσει καί διαδοθεῖ γιά τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο καί ἄνθρωπο, σάν κόσμο καί ἄνθρωπο ἀρμονίας καί μέτρου, εἶναι παιδαριωδῶς ἀφελής, εἰδυλλιακή προβολή δυτικῶν σχημάτων καί νοσταλγιῶν τοῦ 18ου καί 19ου αἰῶνα. Ἡ

¹ «Ἡ κοινωνία κάνει νά υπάρξει ἕνας κόσμος σημασιῶν καί υπάρχει ἡ ἴδια ἀναφερόμενη σ' ἕνα τέτοιο κόσμο», Κ. Καστοριάδης, *Ἡ φαντασιακή θέσμιση τῆς κοινωνίας*, ἐκδ. Ράππας, Ἀθήνα 1981, σελ. 499.

άρμονία και τό μέτρο για τούς αρχαίους "Έλληνες δέν είναι δεδομένα, άλλα προβλήματα και σκοπός -πού ή πραγματοποίηση τους είναι πάντα άβέβαιη και επισφαλής σέ ό,τι άφορα τήν ανθρώπινη ζωή.

β. Κεντρική για τήν αρχαία έλληνική σύλληψη είναι ή ιδέα τού Χάους. Για τόν Ησίοδο (*Θεογονία*, στίχος 116), τό σύνολο τών όντων (θεοί και άνθρωποι, «πράγματα», «φαινόμενα» και «δυνάμεις») γεννιέται από τό χάος, δηλαδή από τό τίποτα, τό κενό, τό μηδέν (*χαίνω*): *ή τοι μέν πρώτιστα Χάος γένετ'* \ Αυτό τό Χάος δέν έχει σχέση μέ τήν πολύ μεταγενέστερη έννοια τού χάους ως συμφυρμού, κυκεώνα, γενικευμένης αταξίας. Εντούτοις όμως, στήν ίδια τήν *Θεογονία* υπάρχει ένα έσχατο μέρος ή βάθος, μιά ανάποδη τού κόσμου, πού είναι *Χάος* μέ τήν μεταγενέστερη έννοια: ό ποιητής τού δίνει, συμβατικά και συμβολικά, τό όνομα Τάρταρος (στίχοι 717-720, 722-723, 724-730, 731-735). Οί «ρίζες» τού κόσμου -«τής γης και τής στείρας θάλασσας»- βγαίνουν απ' αυτό τό τεράστιο κιούπι, πού τό στόμα του τό ζώνει «τριπλή νύχτα». Οί «ρίζες» τού κόσμου -κόσμος=τάξη-,

ή «άλλη του όψη» είναι αυτός ό τερατώδης χώρος. Σέ τούτη μόνο τήν όψη (όπου ζούμε και εμείς) βασιλεύει προς τό παρόν- ό Ζεύς, και τήν κάνει νά είναι κατά κάποιον τρόπο κόσμος.

γ. Ό κόσμος δέν είναι καμωμένος για τους ανθρώπους ούτε ενδιαφέρεται γι' αυτούς. Γενικότερα, σύμφωνα μέ τήν άρχαία ελληνική αντίληψη για τήν ζωή, δέν υπάρχει καμιά υπερβατική έξωκοσμική δύναμη που νά ενδιαφέρεται για τους ανθρώπους, ακόμα λιγότερο, νά τους «άγαπάει». Οί θεοί έπεμβαίνουν μόνο άν κάποιος τους ζημιώσει ή άσεβήσει εις βάρος τους κλπ. Έξάλλου, και οί ίδιοι οί θεοί δέν είναι παντοδύναμοι, υπόκεινται σε μιά άπρόσωπη Μοίρα, ή όποια έφερε πρώτα τόν Ούρανό, έπειτα τόν Κρόνο κι έπειτα τόν Δία. Ό Προμηθέας, στην όμώνυμη τραγωδία του Αισχύλου, μηνύει στον Δία μέσψ του άγγελιαφόρου του Έρμη ότι:

Νέον νέοι κρατείτε και όοκείτε

όή ναίειν άπενθή πέργαμ- ουκ

ἐκ τῶν ὄ' ἐγὼ δισσοῦς
τυράννους ἐκπεσόντας
ἡσθόμην; Τρίτον ὀέ τόν νυν
κοιρανοῦντά ἐπόψομαι
αισχιστα καί τάχιστα

[Νέοι, νέαν ἐξουσία κατέχετε καί νομίζετε πῶς
κατοικεῖτε ἀπροσπέλαστα ἀπ' τόν πόνο παλάτια*
μήπως δέν εἶδα μέχρι τώρα τήν καθαίρεση δύο
τυράννων; Ἐτσι καί τόν τρίτο, τόν σημερινό ἀφέντη
θά δώ νά πέφτει πολύ ἀσχημα καί πολύ σύντομα].

*Προμηθ
εὺς
Δεσμώτ
ης, στιχ.
955-959*

δ. Τουλάχιστον μέχρι τό τέλος τοῦ 5ου αἰώνα -κι
αὐτή εἶναι ἡ εποχή πού μέ ενδιαφέρει: 8ος-5ος αἰώνας-
για τήν ἀρχαία ἐλληνική ἀντίληψη, ἡ μετά θάνατον ζωή
ἡ δέν υπάρχει ἢ, ἂν υπάρχει, εἶναι πολύ χειρότερη ἀπ'
τήν ἐπίγεια ζωή. Αυτό λέγεται σαφώς στήν ⁵Οδύσσεια,

στή Νέκυια (λ, 488), όταν ο Όδυσσέας συναντά τή σκιά
τού νεκρού Αχιλλέα στον "Αδη, ή όποια καί τού λέει:

Μή δή μοι θάνατον γε παρανόα, φαίδιμ' Όδνσεϋ.

Βονλοίμην κ' έπάρονρος έών θητενέμεν άλλφ, άνόρί

παρ' άκλήρω, ω μή βίοτος πολύς ειη, ή πάσιν

νεκύεσσι καταφθίμενοισιν άνάσσειν.

[Τό θάνατο μή μου παινεύεις λαμπρέ Όδυσσέα.

Καλύτερα τήν γη νά δουλεύω υποτακτικός κάποιου

φτωχού χωριάτη μέ λίγο βίός,

παρά να βασιλεύω σ' όλους αυτούς τούς

σβησμένους νεκρούς].

Αυτός είναι, λοιπόν, ο νόμος τής υπάρξεως τού είναι: νόμος γενέσεως και φθοράς, επιστροφής στο χάος, αν μπορώ να πώ, και αναδημιουργίας τού κόσμου από το χάος. Η ιδέα ενός ιστορικού νόμου, εγγυητή μιας ιδανικής κοινωνίας, είναι ιδέα άγνωστη στους Έλληνες, όπως άγνωστος είναι ο μεσσιανισμός ή η δυνατότητα έξωκοσμικής φυγής. Η θεώρηση αυτή εμπνέει μία στάση, σύμφωνα με την οποία ό,τι είναι να γίνει θά γίνει εδώ. Ό,τι δέν γίνεται εδώ, δέν γίνεται για μάς, δέν μάς άφορα, γίνεται άλλου, μεταξύ θεών, ή γίνεται στις ρίζες τού χάους. Το σημαντικό για μάς γίνεται εδώ, εξαρτάται από μάς κι εμείς θά τό κάνουμε. Δέν θά τό

κάνει ούτε ο Θεός, ούτε η ιστορική αναγκαιότητα, ούτε καμιά πολιτική διεύθυνση, κάτοχος της επιστημονικής σοφίας επί των πολιτικών πραγμάτων. Θα τό κάνουμε έμεις οί άνθρωποι -άν γίνεται, κι άν μάς αφήσει ή Μοίρα- ή δέν μπορεί νά γίνει. Καί αυτό εν γνώσει μας ότι ύποκείμεθα στον ίδιο νόμο πού διέπει καί τόν υπόλοιπο κόσμο, νόμο γενέσεως καί φθοράς.

Τό χάος τό έχουμε καί μέσα μας μέ τήν μορφή τής ύβρεως, δηλ. τής άγνοιας ή άδυναμίας αναγνωρίσεως τών *ορίων* τών πράξεών μας* διότι, βεβαίως, άν τά όρια ήσαν σαφή καί αναγνωρίσιμα έκ τών προτέρων, δέν θά υπήρχε *ύβρις*, θά υπήρχε άπλώς παράβαση ή άμάρτημα, έννοιες χωρίς κανένα βάθος.

Αυτό είναι έξάλλου κι ένα άπ' τά μαθήματα τής τραγωδίας, ή οποία συνδέεται άμεσα μέ τήν φιλοσοφία καί τήν γονιμοποιεί. Σάν πολιτικός θεσμός ή τραγωδία είναι θεσμός αυτοπεριορισμού. 'Υπενθυμίζει διαρκώς στους 'Αθηναίους πολίτες ότι υπάρχουν όρια άγνωστα έκ τών προτέρων στό δρών ύποκείμενο, τό όποιο ένεργει υπεύθυνα αναλαμβάνοντας τούς κινδύνους τών

πράξεών του. Κανείς δέν μπορεί νά τού τά υποδείξει έκ τών προτέρων. Μόνο του πρέπει νά τά καταλάβει ή νά τά διαισθανθεί.

Αύτες τίς ιδέες τίς ονομάζω *κεντρικές φαντασιακές σημασίες*. 'Αποτελούν τρόπο σημασιοδότησης τής πραγματικότητας, τής ανθρώπινης ζωής και τού κόσμου. Τίς συναντάμε από τήν καταβολή, από τήν άρχική σύσταση τού έλληνικού κόσμου, από τόν Όμηρο ήδη και από τήν μυθολογία. 'Η σημασία τής διαδοχής Ούρανού, Κρόνου, Διός, όπως περιγράφεται από τόν μύθο, εκφράζει τήν ίδια αυτή φιλοσοφική αντίληψη πού προσπάθησα νά διατυπώσω περιληπτικά. Γι' αυτό και θά μπορούσε νά πει κανείς ότι υπάρχουν πολλές και ώραιες μυθολογίες, μιά όμως είναι *αληθινή*: ή άρχαία ελληνική. 'Αληθινή μέ τήν έννοια ότι όλοι οί μύθοι της έχουν ένα σημασιακό υπόβαθρο, μέσα στό όποιο κατοπτρίζεται ή ίδια μας ή ζωή και κάθε ανθρώπινη ζωή.

Ο έλληνικός κόσμος κτίζεται πάνω στην επίγνωση ότι δέν υπάρχει φυγή από τόν κόσμο κι από τόν θάνατο,

ότι ο άνθρωπος είναι θνητός. Στο σημείο αυτό θα
τολμήσω να διορθώσω ένα μεγάλο Έλληνα ποιητή,
τόν Άνδρέα Έμπειρικό. Στο ποίημά του «Εις τήν όδόν
τών Φιλελλήνων», ο Έμπειρικός τελειώνει μέ τήν εύχή:
*νά γίνη [...] πανανθρώπινη, ή δόξα τών Ελλήνων, πού
πρώτοι, θαρρώ, αυτοί, στον κόσμο έδώ κάτω, έκαμαν
οίστρο τής*

*ζωής τόν φόβο τοϋ θανάτου. Έγώ θα έλεγα: έκαμαν οίστρο
τής ζωής τήν γνώση τού θανάτου.*

Ο φόβος τού θανάτου διακατείχε παντού και πάντοτε
όλους τούς θνητούς. Ίσως αυτός μάς έμποδίζει κι έμάς
σήμερα, όπως έμπόδισε πολλές φορές στό παρελθόν τούς
άνθρώπους, να έχουμε τόν άπαιτούμενο οίστρο για τήν
ζωή μας, να έχουμε δηλαδή τήν επίγνωση ότι είμαστε
πραγματικά θνητοί, και ό,τι έχουμε να κάνουμε, άν γίνε-
ται, θα γίνει έδώ, από μάς, και έδώ θα τό κάνουμε, εμείς.

5· Εσωτερική σχέση δημοκρατίας και φιλοσοφίας

Ἡ πόλις δημιουργείται κατά τόν 8ο αι. Μέσα σέ μικρό χρονικό διάστημα, ἀπό τήν στιγμή αὐτή παρατηρεῖται μιᾶ καταπληκτική δημιουργία, πού καλύπτει ὅλους τούς τομείς τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Στό διάστημα αὐτό τοποθετεῖται καί ἡ τελική διαμόρφωση τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, καθώς καί ὁ Ησίοδος.

Στίς ἀρχές τού 7ου αι., περί τό 680-670, γράφει ὁ μέγας λυρικός ποιητής Αρχίλοχος, τού ὁποῦ δυστυχῶς λίγα ἀποσπάσματα σώζονται. Μεταξύ αὐτῶν, τό καταπληκτικό καί ἀδιανόητο γιά ὅποιαδήποτε ἄλλη κοινω- νία:

Ἀσπίδι μεν Σαίων τις ἀγάλλεται, ἦν παρά

θάμνωι εντός ἀμώμητον κάλλιπον ουκ ἐθέλων

ψυχὴν ὄ' ἐξεσάωσα. Τίμοι μέλλει ασπίς ἐκείνη;

ἐρρέτω · ἐξαῦτις κτήσομαι ου κακίω.

[Τήν άσπίδα μου κάποιος Σάιος χείρεται, αυτήν πού
όλοκαίνουρια παράτησα κοντά σ' ένα θάμνο άθελα μου*
έσωσα όμως τήν ζωή μου. Τί μέ νοιάζει ή άσπίδα μου
έκείνη; χαλάλι* καλύτερη θέ ν' αγοράσω άλλη].

Καί αυτό λέγεται άνοιχτά και συμβάλλει στην δόξα του
'Αρχίλοχου, σε μία κοινωνία σαν τήν έλληνική όπου ή προσωπική
άνδρεία και ή στρατιωτική τιμή ήταν πολύ ψηλά τοποθετημένες. Είναι
δυνατόν νά φαντασθεί κανείς Εβραίο ή Χριστιανό, όχι άπλώς νά
γράφει: «Τι κι άν σκούπισα τήν μύτη μου μέ τήν Βίβλο; Θα βρω άλλου
καλύτερο αντίτυπο», αλλά και νά γίνεται διάσημος σαν ποιητής μέ τόν
στίχο αυτό;

Άπό πολύ νωρίς, άπό τήν άρχή της άσφαλώς, αύτή ή πολιτική κοινότητα έχει τήν πεποίθηση ότι δέν μπορεί νά διατηρηθεί σαν κοινότητα άν οί πολίτες πού τήν άποτελούν δέν τήν υπερασπίζονται. Συνεπώς, τιμά ιδιαίτερα τό θάρρος καί τήν άνδρεία. Τό καταπληκτικό, όμως, είναι ότι, ταυτόχρονα, δίνει στον ποιητή τήν δυνατότητα νά λέει ελεύθερα: «Τι κι άν παράτησα τήν άσπίδα μου, έσωσα τήν ζωή μου, καλύτερη θέ νά 'βρω άλλη».

Η άμφισβήτηση, τής όποιας βλέπουμε έδώ τίς πρώτες καταβολές, είναι ή κοινή ρίζα καί τής δημοκρατίας καί τής φιλοσοφίας. "Όπως τόνισα ήδη άρχίζοντας, ή άμφισβήτηση τών νόμων, μέ τήν τρέχουσα σημασία τού όρου, έκφράζεται μέ τήν ερώτηση: Ποιός είναι κύριος; Ποιος άρχει τής πόλεως; Όδηγεί στην κοινωνική πάλη έναντίον τής άριστοκρατίας καί έχει σαν άποτέλεσμα τήν δημοκρατία. Η άμφισβήτηση τής θεσμισμένης κοινωνικής παράστασης για τόν κόσμο παίρνει τήν μορφή τής φιλοσοφικής ερώτησης. θέτει τό έρώτημα: Τι είναι κόσμος; Τι σημαίνει όταν λέμε ότι κάτι είναι; Ποιά είναι ή διαφορά ανάμεσα στό είναι καί τό φαίνεσθαι; Τι είναι αλήθεια καί τι άπλώς γνώμη;

Ο Θαλής, άπό τούς πρώτους πού έθεσαν τά έρωτήματα αυτά καί προσπάθησαν νά δώσουν άπάντηση, χωρίς νά χαρακτηρίζει σαν μυθεύματα τίς μέχρι τότε ισχύουσες πεποιθήσεις, υποστηρίζει ότι ό

κόσμος είναι καμωμένος από ένα στοιχείο, πού ο ίδιος ονομάζει: *υδωρ*. Ακολουθεί ο Αναξίμανδρος, ο οποίος (πολύ σωστά κατά την γνώμη μου), λέει ότι ο κόσμος είναι καμωμένος από ένα στοιχείο: *τό άπειρο* (όχι μέ την έννοια τού ποσοτικού άπειρου, αλλά μέ την έννοια τού άπροσδιόριστου).

Γεννιέται έτσι ή φιλοσοφία, αύτη ή άπέραντη καί διηνεκής αναζήτηση. Η γέννησή της είναι άξεχώριστη άπ' τό καταπληκτικό άνοιγμα πού συντελείται μέσα στην άρχαία έλληνική κοινωνία, μέ την άμφισβήτηση τών παραδοσιακών παραστάσεων καί τών παραδοσιακών θεσμών. Τόν μοναδικό της χαρακτήρα τόν χρωστάει άκριβώς σ' αύτό τό μοναδικό πλαίσιο μέσα στό όποιο δημιουργείται.

. Πολλοί έχουν έπισημάνει ότι υπάρχουν κι άλλες φιλοσοφίες έκτος άπό την έλληνική. Πράγματι, καί στις 'Ινδίες καί στην Κίνα υπήρξε ένας είδους φιλοσοφία. Σωστά, όμως, άπάντησαν άλλοι ότι φιλοσοφία, μέ την *πραγματική* έννοια, μόνο στην άρχαία Ελλάδα υπήρξε, άπ' όπου καί ξεκίνησε. ("Αποψη πού έχει άλλο βάρος όταν προέρχεται άπό δυτικούς καί άλλο όταν προέρχεται άπό άτομα πού έχουν την ιδέα ότι πρέπει νά ξαναπάrouμε την Πόλη).

Τά έπιχειρήματα πού στηρίζουν την άποψη αύτή είναι πολλά καί ποικίλα, στην πλειοψηφία τους σχετικά μέ τό περιεχόμενο τής φιλοσοφίας. Κατά την δική μου γνώμη, τό βασικό επιχείρημα έγκείται

στό γεγονός ότι ή φιλοσοφία στήν άρχαία Ελλάδα ήταν φιλοσοφία πολιτών πού συζητούν στήν άγορά μέ άλλους πολίτες, ενώ ή φιλοσοφία στις 'Ινδίες και στήν Κίνα έμεινε φιλοσοφία ιερατείου, ή φιλοσοφία αυλικών και μανδαρινών. Ή άμοιβαία γονιμοποίηση τού πολιτικού κινήματος μέ τήν φιλοσοφική έρώτηση είναι τό στοιχείο άκριβώς πού χαρακτηρίζει όλη αύτή τήν έποχή και σφραγίζει τήν μοναδικότητα και τής δημοκρατικής πόλης και τής φιλοσοφίας πού άνα- πτύσσεται στό πλαίσιο της. Από τή μιά, οί φιλόσοφοι άπασχολούνται μέ πολιτικά έρωτήματα (αυτό φαίνεται ήδη στον Ηράκλειτο π.χ.), και άπό τήν άλλη, ή ίδια ή πολιτική ζωή άναγκάζει, κατά κάποιο τρόπο, τις άναζη- τήσεις νά πάνε βαθύτερα. Δέν διερωτάται άπλώς: Ποιος άρχει; αλλά και: Πώς μπορεί νά δικαιολογηθεί τό ποιός άρχει; Ή συζήτηση προεκτείνεται, δηλαδή, στό θέμα τής νομιμοποίησης τής πολιτικής έξουσίας και τών πολιτικών καθεστώτων. Είναι δίκαιο νά άρχουν οί ολίγοι ή οί πολλοί; Και τί σημαίνει δίκαιο; Συναντά έπομένως τήν φιλοσοφική έρώτηση: Τί σημαίνει δίκαιο και τί δικαιοσύνη; Ερώτηση πού έχει τόν ίδιο χαρακτήρα μέ τήν άρχική φιλοσοφική έρώτηση: Τί και πώς είναι ό κόσμος;

6. Ἡ αὐτοθέσμιση

Ἡ ἀνάδυση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων μέσα στήν ἀρχαία δημοκρατική πόλη (ἕνας μεγάλος ἀριθμός πόλεων γίνονται δημοκρατικές ἀπό τόν 8ο ως τόν 4ο αἰ., σχεδόν ὅλες δέ συνταράσσονται ἀπό τήν πολιτική πάλη, ἐκτος ἀπό τήν Σπάρτη πού εἶναι εἰδική περίπτωση) προκαλεῖ μιά τεράστια κίνηση *αὐτοθέσμισης* τῆς κοινωνίας, ἡ ὅποια ἀναθεωρεῖ ἐκ βάθρων τόσο τήν πολιτική της ζωή ὅσο καί τήν παράσταση πού ἔχει τοῦ κόσμου.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ *αὐτοθέσμιση* δέν συνίσταται σέ μιά συγκεκριμένη καί τελειωτική πολιτική μορφή ἡ ὅποια διαμορφώνεται μιά γιά πάντα. Ἡ πολιτική ιστορία τῶν Ἀθηνῶν, ἀπό τίς καταβολές της (δηλαδή, ἀπό τήν στιγμή πού οἱ κληρονομικοί ἀρχοντες ἀντικαθίστανται ἀπό ἐκλεγόμενους, ἀρχικά ἀνάμεσα ἀπό τά μέλη τῆς ἀριστοκρατίας καί μέ ἰσόβια θητεία, στή συνέχεια, γιά δέκα χρόνια κλπ.) μέχρι τήν φάση πού περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης στήν *Ἐπιτομή τῆς Ἀθηναίων Πολιτείας*, (γύρω στά 340 π.Χ.), δηλαδή λίγο πρὶν νά καταλύσει ἡ μακεδονική κυριαρχία τήν ἀνεξαρτησία τῆς πόλεως, εἶναι μιά πολιτική ιστορία συνεχούς δημιουργίας. Ἡ αὐτοθέσμιση δέν εἶναι *κατάσταση*, εἶναι *διαδικασία* πού ἐκφράζεται σάν δραστηριότητα μεταβολῆς τῶν «βασικῶν», «καταστατικῶν», «συνταγματικῶν» νόμων (τῆς *πολιτείας*

δηλαδή) και άλλων θεσμών, όχι όλων συλλήβδην και ταυτόχρο- νως, αλλά σταδιακά, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις περιστάσεις.

Ο Αριστοτέλης (τού όποιου, ειρήσθω έν παρόδω, οί πολιτικές ιδέες έχουν έμπνεύσει πολλές άνοησίες στους διάφορους σχολιαστές) λέει, άναφερόμενος στην έποχή του:

‘Απάντων γάρ αυτός αυτόν πεποίηκεν ό δήμος κυρών y και πάντα διοικείται ψηφίσμασιν και δικαστηρίου έν οίς ό δήμος έστιν ό κρατών. Και γάρ αί τής βουλής κρίσεις εις τόν δήμον έληλύθασιν. Και τούτο δοκούσι ποιείν όρθώς εύδιαφθορώτεροι γάρ [οί]όλίγοι τών πολλών είσιν και κέρδει και χάρισιν.*

‘Αθηναίω

ν Πολιτεία ΧLI,2 [Διότι ό δήμος έγινε ό ίδιος κύριος τών πάντων, και τά πά- ντα διοικεί μέ τά ψηφίσματα και μέ τά δικαστήρια όπου ό ίδιος κατέχει τήν έξουσία. Πράγματι, και οί άποφάσεις πού ήταν άλλοτε στην άρμοδιότητα της βουλής περιήλθαν στα χέρια τού δήμου. Και σ' αυτό φαίνεται νά 'χουνε πράξει σωστά διότι ευκολότερα διαφθείρονται μέ τά κέρδη και μέ τις χάριτες οί όλίγοι παρά οί πολλοί].*

Δοκοῦσι ποιειν όρθώς : ό Αριστοτέλης, ό μόνος φιλόσοφος μέ φρόνηση, δέν λέει ότι ό λαός είναι άδιάφθορος. Πιστεύει ότι μπορεί νά διαφθαρεί μέ τις χάριτες και μέ τά όφέλη (ή μέ τις προεκλογικές

υποσχέσεις), λέει, όμως, ότι διαφθείρεται δυσκολότερα από τούς ολίγους: *εὐδιαφορώτεροι γάρ [οἱ] ὀλίγοι τῶν πολλῶν εἰσιν καί κέρδει καί χάρισιν.*

Μιά από τις πιο καταπληκτικές στιγμές αυτής τῆς διαδικασίας αὐτοθέσμισης είναι ἡ περίφημη μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη (508-506). Γιά πρώτη φορά στήν ιστορία βλέπουμε ἕνα πολιτικό κίνημα, τό ὅποιο δέν ἀντιμετωπίζει τήν ρύθμιση τῆς κοινωνίας ἀπό τήν ὅποια προέρχεται σάν κάτι δεδομένο πού ἐπ' οὐδενί λόγῳ μπορεῖ νά θιγεί, ἀλλά σάν ὕλη πολιτικῆς δράσης, πού μπορεῖ καί πρέπει νά μεταβληθεῖ προκειμένου νά θεσμι- στούν νέες, πρόσφορες πολιτικές μορφές.

Ὁ Κλεισθένης ἀναδιοργανώνει τίς φυλές τῆς ⁵ Ἀττικῆς. Ἀπό τέσσαρες τίς κάνει δέκα. Καί, ὅπως γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, θά μπορούσε νά τίς κάνει δώδεκα, ὅποτε καί ὁ χρόνος πρυτανείας κάθε φυλῆς θά συνέπιπτε μέ τόν ἡμερολογιακό μήνα. Δέν τό κάνει, ὅμως, γιατί, στήν περίπτωση αὐτή, ἡ νεοσύστατη φυλή θά συνέπιπτε μέ τήν παλαιά τριττύ (τρίτον τῆς παλαιάς φυλῆς, ἀρα δωδέκα- τον τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ), καί οἱ πολιτικοκοινωνικές ομάδες θά ἔμεναν οἱ ἴδιες. Προκειμένου νά κάνει κοινή συνείδηση τήν ριζική ἀλλαγή καί ἀναδιοργάνωση, ἀνακατατέμνει (*πολιτικά*: ὄχι οικιστικά, δέν εἶναι Πόλ- Πότ) τούς πολίτες σέ δέκα φυλές καί διαιρεῖ τό *πολιτικό* ἡμερολόγιο σέ ἰσάριθμους μήνες (35 ἢ 36 ἡμερῶν). Μέ τόν τρόπο

αυτό δείχνει ότι όλη ή κοινωνική ζωή, ως ένα σημείο (διότι, φυσικά, δέν πρόκειται για τήν πλήρη αναδιοργάνωση τών πάντων), μπορεί νά αποτελέσει αντικείμενο πολιτικής δράσης.

7 / Ο δήμος

Κύριο χαρακτηριστικό τής δημοκρατικής διαδικασίας είναι τό γεγονός ότι ό δήμος βάζει τόν έαυτό του στό κέντρο τών πάντων. Όλοι οί άθηναιοί νόμοι άρχίζουν μέ τήν φράση: «έδοξε τή βουλή και τω δήμω». Αυτό μάς έπισημαίνει ότι τό ψήφισμα πού άκολουθεί δέν προέρχεται από κάποια «έπιστημονική» άνάλυση ούτε από ήλεκτρονικό ύπολογιστή. Αποφασίστηκε γιατί έτσι φάνηκε σωστό, έόοξε, στόν δήμο.

α. Ποιός είναι ό δήμος;

Ο δήμος αποτελείται από τό σύνολο τών ένηλίκων άρρένων έλευθέρων Αθηναίων. Ασφαλώς, για μάς ύπάρχουν σ' αυτόν τόν ορισμό πράγματα άπαράδεκτα. Ύπάρχει τό «έλευθέρων», πού άποκλείει τούς δούλους* ύπάρχει τό «άρρένων», πού άποκλείει τίς γυναίκες. Τό «ένηλίκων» είναι πιο προβληματικό διότι μάς παραπέμπει άμεσότερα σ' ένα βασικό ζήτημα τής πολιτικής φιλοσοφίας και τής πολιτικής πράξεως: τό ζήτημα τής ιδρυτικής στιγμής κατά τήν

όποια ένα σώμα αποφασίζει ότι: «εμείς είμαστε οί κυρίαρχοι και εμείς ορίζουμε επίσης ποιοι άλλοι συμμετέχουν σ' αυτή την κυριαρχία». Τό ζήτημα αυτό πάντοτε θά ύπάρχει. Έμείς, ή έγώ τούλάχιστον, σήμερα, λέμε ότι κάθε ένήλικο άτομο πρέπει νά συμμετέχει μέ απόλύτως ίσα δικαιώματα σ' όλες τις πολιτικές έξουσίες. Πρόκειται γιά θέση πού εμείς διατυπώνουμε σχετικά μέ τήν συγκρότηση τού κυρίαρχου σώματος και ή οποία δέν αποδεικνύεται ούτε γεωμετρικά ούτε μέ όποιονδήποτε άλλον έπιστημονικό τρόπο. Πρόκειται γιά θέση πολιτική, τήν όποια υπεύθυνα αποφασίζουμε και υιοθετούμε, έν γνώσει μας ότι δέν έξαλείφει όλα τά προβλήματα πού ύπάρχουν.

Άκόμα και στήν πιό έλεύθερη, αυτόνομη, διεθνιστική κοινωνία θά πρέπει νά αποφασίζεται ή σύνθεση τού έκλογικού σώματος. Θά πρέπει, π.χ., νά αποφασίζεται άν στις δημοτικές έξλογές μιας πόλεως θά έχει δικαίωμα ψήφου, οποιοσδήποτε βρίσκεται στήν πόλη αυτή, τήν στιγμή τών εκλογών. Έάν όχι, ποιο είναι τό έλάχιστο όριο χρόνου διαμονής μετά από τό όποιο θά έχει κανείς τό δικαίωμα νά ψηφίζει; Αυτό θά πρέπει νά ορισθεί από τήν κοινότητα, ή όποία και θά επωμισθεί τις εύθύνες και τίς συνέπειες τού ορισμού. Ή άποψη «είμαι άνθρωπινο όν και ψηφίζω σέ μιά κοινωνία όπου δέν ύπάρχουν διακρίσεις», μπορεί νά καταλήξει, και καταλήγει, στό αντίθετο άπ' αυτό πού θά ήθελε νά είναι.

Ο θεσμός τής έκλογής διακωμωδείται άν ό οποιοσδήποτε, χωρίς καμιά προϋπόθεση, καμιά συμμετοχή στην πολιτική ζωή τής ομάδας για τήν όποία πρόκειται, καμιά πιθανότητα νά ύποσσει τίς συνέπειες τής ψήφου του, ψηφίζει. Ψηφίζω, σημαίνει συμμετέχω πλήρως σέ μιά συγκεκριμένη πολιτική κοινότητα, ή όποία καί πρέπει κατά κάποιο τρόπο νά όριοθετείται. Δέν είναι δυνατό όλα τά δισεκατομμύρια τού πληθυσμού τής γής νά αποφασίζουν μαζί καί ταύτοχρόνως για όλα τά θέματα, οπουδήποτε κι άν έμφανίζονται αυτά. Θά πρέπει νά υπάρχει κάποια διαίρεση σέ μικρότερες κοινότητες καί κάποιο καταστατικό πού θά ρυθμίζει τά θέματα πού τίς άφορούν καί θά ορίζει ποιό είναι τό πολιτικό σώμα καί από ποιά ήλικία καί μετά συμμετέχει κανείς σ' αυτό. (Γιατί νά είναι τά είκοσι ένα χρόνια ή τά δεκαοκτώ, όπως άπεφάσισε ή δεξιά στην Γαλλία κατεβάζοντας τό όριο ένηλικιώσεως;). Ούτως ή άλλως θά πρέπει νά παρθεί κάποια άπόφαση ή όποια δέν έπιδέχεται άπόδειξη καί είναι, ως ένα σημείο, αύθαίρετη.

6. Κατά ποιο τρόπο άσκει ό δήμος τήν εξουσία:

Τήν άσκει ως άμεση δημοκρατία, δηλαδή χωρίς «άντι-προσώπους».

Πρίν άρχίσουν οί πολιτικοί φιλόσοφοι νά συζητούν για τήν πολιτική διαίρεση τών εξουσιών, ό Θουκυδίδης είχε όρίσει μέ μιά

φράση ποιές είναι οί τρεις βασικές πολιτικές έξουσίες. "Όταν θέλει νά χαρακτηρίσει μιά πόλη ώς έλεύθερη, τήν άποκαλεί: «αυτόνομο, αυτόδικο, αύτοτελή».

I. *Αυτόνομος*, σημαίνει ότι δίνει ή ίδια στον έαυτό της τούς νόμους της. Μπορεί νά πει κανείς ότι, στήν περίοδο τής άθηναικής δημοκρατίας, ή Εκκλησία τού δήμου άποφασίζει μέ τά ψηφίσματά της, καί, μετά από συζήτηση στή βουλή τών πεντακοσίων, μέ τούς νόμους καί, ιδίως, μέ τούς βασικούς καταστατικούς νόμους. "Όπως ρητά λέει ό Αριστοτέλης, τόν 4ο αι., τά πάντα κατ' ούσίαν άποφασίζονταν μέ τά ψηφίσματα τής Εκκλησίας τού Δήμου.

II. *Αυτόδικος*, σημαίνει ότι τά δικά της δικαστήρια άποφασίζουν για όλες τίς άμφισβητήσεις πού είναι δυνατόν νά προκύψουν. Πρέπει νά ύπογραμμιστεί στό σημείο αυτό ότι τά δικαστήρια στήν 'Αθήνα δέν ήταν έπαγγελματικά. Οί δικαστές ήταν κληρωτοί. Ή ιδέα έπαγγελματία δικαστή θά φαινόταν σ' ένα άρχαίο "Έλληνα εξωφρενική. Από τίς 30.000 ένηλικούς Αθηναίους κληρώνονταν κάθε χρόνο 6.000 ένδεχόμενοι δικαστές, μ' ένα πολύπλοκο σύστημα, τό όποιο διαρκώς βελτιωνόταν, μέ σκοπό νά εξαλειφθεί κάθε δυνατότητα άπάτης, παρέμβασης ή επηρεασμού τών 501, 1.001 ή 1.501, οί όποιοι, αναλόγως τής περιπτώσεως, άπάρτιζαν τό συγκεκριμένο δικαστήριο. Μέ τόν τρόπο αυτό, ένα τυχαίο δείγμα τού λαού, πού νομοθέτησε ψηφίζοντας ένα

νόμο, καλείται, υπό τήν ιδιότητα τής δικαστικής εξουσίας, νά τόν εφαρμόσει. Έτσι, δέν υπάρχει ό κίνδυνος νά θεωρηθεί ότι ένας δεδομένος νόμος ψηφίστηκε μέ σκοπό νά παρθεί μιά συγκεκριμένη απόφαση.

III. *Αυτοτελής*, πού είναι καί τό πιο σημαντικό, σημαίνει ότι ή πόλις αύτοκυβερνάται, μέ τήν πραγματική έννοια τής *κυβερνητικής* εξουσίας καί λειτουργίας, πού μεταφράζεται, μεταξύ άλλων, καί στό γεγονός ότι οί βασικές αποφάσεις τής πολιτικής ζωής τής κοινότητας, είτε έσωτερικής είτε έξωτερικής φύσεως, παίρνονται από τήν Εκκλησία τού δήμου: πόλεμος, ειρήνη, συμμαχίες, δημόσια έργα, άνέγερση τού Παρθενώνα, κλπ. Στό σημείο αυτό έχω νά κάνω δύο παρατηρήσεις:

— Η πρώτη άφορα τήν *ποιότητα τών αποφάσεων*: Τήν έποχή τού Πελοποννησιακού πολέμου, ό Δήμος τών 'Αθηναίων άπαρτίζεται από 30.000 ένηλίκους. Κατά τήν γνώμη μου, όπως καί πολλών άλλων φυσικά, ή συμμετοχή στις συνελεύσεις ήταν πολύ μεγάλη, παρά τίς άποστάσεις πού έπρεπε νά διανύσουν οί άγρότες τής 'Αττικής. Πιθανότατα, τό ήμισυ ή καί τά 2/3 τών πολιτών ήταν παρόντες όταν έπρόκειτο νά συζητηθούν πολύ σοβαρά θέματα στήν Εκκλησία. Επί δύο περίπου αιώνες, ή Εκκλησία τού δήμου, δηλ. οί τεχνίτες καί οί άγρότες πού τήν συγκροτούν, πήρε αποφάσεις, από τίς όποιες τά 9/10 ήταν άπολύτως σωστές. Πήρε, βεβαίως, καί εγκληματικές, όπως ή

καταδίκη τών στρατηγών τής ναυμαχίας στις Άργινούσες. Πήρε καί έσφαλμένες, όπως ή εκστρατεία στην Σικελία, πού είναι όμως, για τήν εποχή εκείνη, τό αντίστοιχο τής αποστολής ανθρώπου στη σελήνη. Πήρε καί άριστες, όπως ή κατασκευή στόλου, ιδέα καί συμβουλή τού Θεμιστοκλή, πού οδήγησε στην νίκη τής Σαλαμίνας. Σχετικά μέ τίς δύο αυτές τελευταίες αποφάσεις, πρέπει νά υπογραμμιστεί ότι ανήκουν σε μιά κατηγορία πού εμείς σήμερα, έν τή βλακεία μας, αναθέτουμε σε τεχνικούς, στον οποίον τήν κρίση καί μόνο έπαφιόμαστε. Αύτές τίς αποφάσεις τίς πήρε *ό Δήμος*.

— Η δεύτερη άφορα τόν *αυτοτελή χαρακτήρα τής κυβερνητικής εξουσίας*.

Η σημερινή πολιτική καί νομική φιλοσοφία παρουσιάζει σαν βασικές λειτουργίες τής κρατικής εξουσίας τήν νομοθετική, τήν δικαστική καί τήν εκτελεστική. Αυτό είναι ένα είδος ακούσιας άπάτης ή ψεύδους, δεδομένου ότι αποσιωπάται έτσι μιά βασική εξουσία, ή *κυβερνητική*, ή όποια έπ' ούδενί λόγω μπορεί νά ονομαστεί «έκτελεστική». "Όταν μιά κυβέρνηση *κυβερνά*, μέ κανένα τρόπο δέν εκτελεί. "Όταν κηρύττει ένα πόλεμο, π.χ., δέν εκτελεί νόμους, μέ τήν έννοια πού ό τμηματάρχης β' εκτελεί ένα νόμο συγκεκριμενοποιώντας λεπτομέρειες πού ό νομοθέτης δέν μπορούσε νά καθορίσει. "Όταν μιά κυβέρνηση προκαλεί ένα πόλεμο, κάνει πολιτική, δηλαδή *κυβερνά*

(καλώς ή κακώς είναι άλλο θέμα). "Όταν μιά κυβέρνηση διαμορφώνει, προτείνει και κάνει τήν Βουλή νά ψηφίσει ένα προϋπολογισμό, τότε κυβερνά. Πρόκειται εδώ γιά τήν πραγματική κυβέρνηση τής πολιτικής κοινότητας και γιά τήν πραγματική έξουσία, ή οποία, κατά κάποιο τρόπο, δέν ύπάρχει ούτε στά σύγχρονα νομικά συγγράμματα, ούτε και στήν σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία, όνομάζεται δέ ταπεινά (και άπατηλά) έκτελεστική. Ή έκτελεστική έξουσία δέν είναι καν έξουσία, είναι μιά τρέχουσα διοίκηση τών πραγμάτων, ή οποία, κατά μέγα μέρος, στήν άρχαία 'Αθήνα είχε άνατεθεί σέ δούλους. Θα τολμούσα νά πώ ότι άν ζούσαμε στήν άρχαία Ελλάδα ό διοικητής τής Τραπεζής τής Ελλάδας θα ήταν ένδεχομέ- νως κάποιος έπιδέξιος δούλος Φοίνιξ, Σύριος ή και "Ελληνας, πού, ούτως ή άλλως, δέν θα έθεωρείτο ση μα- ντικό πρόσωπο γιατί ή δουλειά του θα ήταν άπλώς έκτελεστική.

Όλα αυτά, βέβαια, δέν σημαίνουν ότι στήν άμεση δημοκρατία δέν ύπάρχουν άρχές ή, άκόμα, παρόλο ότι ή λέξη μπορεί νά πειράζει, άρχοντες: πολίτες, δηλαδή, οί όποιοι έχουν μιά συγκεκριμένη επίσημη άποστολή ορισμένης χρονικής διάρκειας μέ συγκεκριμένα καθήκοντα και μέ αντίστοιχα δικαιώματα.

Κατά τό μέγιστο μέρος, οί άρχοντες κληρώνονται. Οί έλάχιστοι πού εκλέγονται, φυσικά, όχι μόνο είναι ύπεύθυνοι, αλλά (άλλη έλληνική δημιουργία) είναι ανακλητοί κατά τήν διάρκεια τής έξουσίας

τους, όπως, π.χ., οί στρατηγοί. Αν ή Εκκλησία βρει βάσιμη μιά κατηγορία έναντίον κάποιου άρχοντα, τότε αυτός μπορεί νά καθαιρεθεί από τό άξίωμά του.

8. Σύγκριση μέ τήν νεότερη αντίληψη

"Έχουμε έδώ τρεις τούλάχιστον βασικές διαφορές από τήν νεότερη ή τήν σύγχρονη αντίληψη.

α. Η αντιπροσώπηση

Οί άρχαίοι δέν γνωρίζουν τήν υποκριτική και άπατηλή έννοια τής αντιπροσωπείας τού λαού, όπως δέν τήν γνωρίζουν και οί μεγάλοι νεότεροι πολιτικοί φιλόσοφοι συμπεριλαμβανομένου και τού Ρουσσώ. Για τούς άρχαίους, τό ζήτημα δέν έμπαινε καν, ό δέ λόγος είναι έμφανής. Από τήν στιγμή κατά τήν όποία, άμετάκλητα και για ορισμένο χρονικό διάστημα (π.χ. πέντε χρόνια), αναθέτει κανείς τήν έξουσία σέ ορισμένους άνθρωπους, έχει μόνος του *άλλοτριωθεί* πολιτικά. Ο Ρουσσώ έγραφε για τούς "Αγγλους (γιατί τότε ή Αγγλία μόνο είχε κοινοβούλιο): Οί "Αγγλοι νομίζουν ότι είναι έλεύθεροι, έπειδή έκλέγουν τούς βουλευτές τους· είναι έλεύθεροι *μια* μέρα στά πέντε χρόνια. Στο σημείο αυτό ό Ρουσσώ είναι, βέβαια, μάλλον

ένδοτικός, διότι, φυσικά, ούτε μιά μέρα στα πέντε χρόνια δέν είναι έλεύθεροι: αυτό πού σκέφτεται κανείς, οί έπιλογές πού κάνει αύτη τη μέρα έχουν ήδη καθοριστεί (καί πολύ περισσότερο στή σημερινή έποχή) από τά προηγούμενα πέντε χρόνια: από τόν έκλογικό νόμο, από τά υπάρχοντα κόμματα, τούς ύποψήφιους κλπ.

Υπάρχει, στό σημείο αυτό, μιά βασική πολιτική άλλοτρίωση, πού οί άρχαιοι δέν είχαν καν αντιμετώπισει ως πολιτική δυνατότητα, δεδομένου ότι θεωρούσαν πώς κανείς δέν μπορεί νά αντιπροσωπεύσει τόν πολίτη στήν Εκκλησία τού Δήμου. Μ' άλλα λόγια, δέν υπήρχε αυτή ή θεολογική ιδέα σύμφωνα μέ τήν όποια ή κυρίαρχη ύπόσταση τού λαού, μετά από μιά μυστηριώδη χημική διαδικασία, συμπυκνώνεται μιά Κυριακή καί, μέσω έπιφοιτήσεως, βρίσκει σκήνωμα σέ 300 ανθρώπους, οί όποιοι τήν διατηρούν καί τήν μεταφέρουν ένσαρκώνοντάς την για πέντε χρόνια μέχρι, ξαφνικά, στά πέντε χρόνια άπάνω, νά ξαναδιαλυθεί μέσα στον λαό πού τήν ξανασυμπυκνώνει καί τήν μεταφέρει στους 300 κ.ο.κ.

6. Οί εκλογές

Τό δεύτερο χαρακτηριστικό μπορεί νά φανεί παραδοξολογία καί ίσως έρεθίσει μερικούς -τόσο τό καλύτερο άλλωστε. Για τούς

άρχαιους, ή άρχή καί ή ιδέα τής δημοκρατίας δέν είναι καθόλου αυτό που νομίζουμε εμείς σήμερα, δηλαδή οί εκλογές.

Είναι ή ψήφος, βεβαίως, (ψήφιζαν, ναι ή όχι, για τά διάφορα θέματα). Δέν θεωρούσαν όμως ότι οί άρχοντες εκλέγονται. Έκτος από ορισμένες έξαιρέσεις, στίς όποιες ήδη άναφέρθηκα, οί άρχοντες άναδεικνύονται μέ κλήρο. Άπό τόν Ηρόδοτο μέχρι καί τόν Αριστοτέλη, θεωρούσαν (καί έφιστώ τήν προσοχή στό σημείο αυτό) ότι οί έκλογές είναι θεσμός άριστοκρατικός. Κι άν τό καλοσκεφθεί κανείς, τό πράγμα είναι προφανές. Εκλέγει κανείς αυτούς που θεωρεί *άριστους*, ενώ, ταυτόχρονα, κάθε ύποψήφιος προσπαθεί νά πείσει τούς εκλογείς ότι είναι άριστος. Βέβαια ή λέξη άριστος έχει διπλή σημασία (τήν σημασία τής καταγωγής καί τήν σημασία τής εγγενούς άξιας τού άτομου). Άλλά για τούς άρχαίους, ή εκλογή είναι, κατά κύριο λόγο, άρχή άριστοκρατική.

Στό σημείο αυτό υπεισέρχεται καί ένα άλλο κεφαλαιώδες θέμα, τό θέμα τής άρμοδιότητας. Για τήν άρχαία έλληνική αντίληψη, δέν υπάρχουν άρμόδιοι στον πολιτικό τομέα* ή γνώμη όλων βαραίνει τό ίδιο. Δέν υπάρχει έπιστήμη ή τέχνη -μέ τήν άρχαία έλληνική έννοια τού όρου- τών πολιτικών πραγμάτων, ή γνώση τής όποιας νά έπιτρέπει στους κατόχους της νά θεωρούνται καλύτεροι ως κυβερνήται. Στά πεδία όπου άναμφισβήτητα απαιτείται τέχνη ή ειδικές γνώσεις, οί

Αθηναίοι διεξάγουν εκλογές. Εκλέγουν, π.χ., κάθε χρόνο δέκα στρατηγούς σέ στρατιωτικά αξιώματα. Σ' αυτό τό πεδίο μπαίνει πραγματι ζήτημα επιλογής τού άριστου, ό όποιος και διακρίνεται άπ' ό,τι έχει ήδη κάνει, άπ' όλη του τήν συμπεριφορά κλπ. Δεδομένης βέβαια τής σημασίας πού είχε τότε ό πόλεμος, οί στρατηγοί παίζουν, κατά κάποιο τρόπο, πολιτικό ρόλο.

Σημασία, όμως, έχει ή άρχαία έλληνική αντίληψη, σύμφωνα μέ τήν όποία, ζήτημα άναδείξεως μέ εκλογή μπαίνει μόνο όπου ύπάρχει τεχνική άρμοδιότητα, όποτε και έχει νόημα νά διαλέξει κανείς τόν καλύτερο τεχνίτη.

Εμφανίζεται, επομένως, τό έρώτημα: Ποιος είναι ό άρμόδιος νά διαλέξει τόν καλύτερο τεχνίτη; Είναι καταπληκτικό ότι, τόσο για τήν κοινή γνώμη τών πολιτών, όσο και για τόν πιο αντιδραστικό και κατ' έξοχήν αντιδημο- κρατικό φιλόσοφο, δηλαδή τόν Πλάτωνα, ή άπάντηση σ' αυτό τό έρώτημα, πού διαρκώς επανέρχεται, είναι ή ίδια: Ό άρμόδιος νά διαλέξει τόν καλύτερο τεχνίτη δέν είναι ένας άλλος τεχνίτης αλλά αυτός πού χρησιμοποιεί τό προϊόν τής έργασίας του. Ό καβαλάρης είναι ό άρμόδιος νά εκφέρει γνώμη για τόν καλύτερο πεταλωτή ή σαμαρτζή και όχι ένας άλλος πεταλωτής. Συνεπώς, αυτός πού ένδεικνυται νά διαλέξει τόν καλύτερο πολιτικό, είναι αυτός πού χρησιμοποιεί τίς πολιτικές του ικανότητες, δηλαδή ό λαός. Κρίνοντας

από τό αποτέλεσμα, δηλαδή τίς επιλογές πού κάνανε οι Αθηναίοι, καταλαβαίνει κανείς ότι κάποιο δίκιο υπάρχει στην ιδέα αυτή. Διάλεξαν ανθρώπους σαν τόν Θεμιστοκλή και τόν Περικλή, βράβευσαν τραγωδίες σαν τήν ³Αντιγόνη κλπ.

γ. Τό κράτος

Τό τρίτο σημείο πού πρέπει νά θιγεί είναι ή περίφημη έννοια τού κράτους. *Η άρχαία ελληνική πόλις δέν μπορεί νά ονομασθεί κράτος μέ τήν έννοια πού έχει ό όρος αυτός σήμερα, δηλαδή τήν έννοια ενός μηχανισμού ανεξάρτητου και ξεχωρου από τήν κοινωνία. Η άρχαία ελληνική κοινότητα είναι πόλις, πολιτεία και όχι κράτος. "Όταν οι Νεοέλληνες, μέ τήν βοήθεια τών προστάτιδων δυνάμεων και τών Βαυαρών, έφτιαξαν τό σύγχρονο ελληνικό κράτος, πήρανε τήν λέξη αυτή από τά άρχαία έλληνικά όπου δηλώνει, άπλώς και όρθότατα, τήν ώμή βία.*

Οί ξένοι φιλόλογοι, και ιδίως οί Γερμανοί, μεταφράζοντας τήν *Πολιτεία* τού Πλάτωνα μέ τόν τίτλο *Der Staat*, δημιουργούν τεράστια παρεξήγηση. Τόν Σεπτέμβριο τού '39 οί Waffen-SS έδημοσίευσαν μιά γερμανική μετάφραση τού *Επιταφίου* τού Περικλή, τού ύψηλότερου δημοκρατικού κειμένου πού έχει ποτέ γραφεί. Στην μετάφραση αυτή, ή αντικατάσταση τής λέξεως «πόλις» από τήν λέξη «Κράτος» άρκει

γιά νά κάνει τό κείμενο περίπου ναζιστικό. Λέει ό Περικλής: «οί άνθρωποι αύτοί θυσίασαν τόν εαυτό τους για τήν πόλη». Τί είναι ή πόλις; Σύμφωνα μέ τόν Θουκυδίδη: «άνδρες γάρ πόλις», πόλις είναι οί 'Αθηναίοι. Επομένως, ή φράση τού Περικλή σημαίνει ότι οί άνθρωποι αύτοί θυσίασαν τόν έαυτό τους για τούς άλλους, για τά υπόλοιπα μέλη τής κοινότητας. Αυτό στά γερμανικά αποδίδεται μέ τό: «θυσίασαν τόν έαυτό τους για τό κράτος».

Το ίδιο καί μέ τό περίφημο βιβλίο τού 'Αριστοτέλη πού άνακαλύφθηκε τόν ΧΙΧ αι., τήν *'Αθηναίων Πολιτεία*. Καθηγητές πανεπιστημίου, ελληνιστές πού ξέρουν έλλη- νικά έκατό φορές καλύτερα από μένα, μεταφράζουν: *Ή Πολιτεία τών ³Αθηνών*, λάθος στοιχειώδες, για τό όποιο θά έπρεπε νά άπορρίπτεται πρωτοετής φοιτητής καί τό όποιο οφείλεται, φυσικά, σέ προβολή σχημάτων τής έποχής τών μεταφραστών. Για τούς άρχαίους "Έλληνες δέν ύπάρχει Πολιτεία τών Αθηνών. Αθήναι είναι γεωγραφική έκφραση. Ή πόλη είναι οί ³Αθηναίοι. *Άνδρες γάρ πόλις*. Ο Θουκυδίδης δέν μιλάει ποτέ για ³Αθήνα ή καί για οποιαδήποτε άλλη πόλη. "Όταν πρόκειται για τήν πόλη λέει: οί 'Αθηναίοι, οί Κορίνθιοι, οί Μυτιληναίοι. Λέει: 'Αθήνα, Κόρινθος κλπ. όταν πρόκειται για τόν τόπο. *Ή πόλις δέν είναι γεωγραφικός προσδιορισμός*. Πριν άπό τήν ναυμαχία τής Σαλαμίνας, άπελπισμένος ό Θεμιστοκλής γιατί οί υπόλοιποι "Έλληνες δέν

δέχονται τὰ ἐπιχειρήματά του νά δοθεί ἡ μάχη στό μέρος αὐτό ἀπειλεῖ λέγοντας: ἐμεῖς (πού ἔχουμε τὰ περισσότερα καράβια) θά φύγουμε καί θά φτιάξουμε μιά ἄλλη πόλη ἀλλοῦ, στήν Ἰταλία. Μέ αὐτό ἐννοεῖ ὅτι ἡ Ἀθήνα θά εἶναι ἐκεῖ πέρα, ὅτι ἡ Ἀθήνα εἶναι ἐκεῖ πού εἶναι οἱ Ἀθηναῖοι καί ὄχι οἱ Ἀθηναῖοι ἐκεῖ πού εἶναι ἡ Ἀθήνα. Κι ὁμως, ἕνας Θεός ξέρεῖ ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν συνδεδεμένοι μέ τήν γή τους. Θεωρούσαν τούς ἑαυτούς τους ὡς τούς μόνους αὐτόχθονες "Ἕλληνες, θεωρούσαν ὅτι εἶχανε φυτρώσει μέσα ἀπό τήν γή. *Ἡ εδαφική ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς κοινότητος εἶναι σύγχρονη ἀντίληψη.* Ἀρχίζει στούς ρωμαϊκοὺς χρόνους καί κορυφώνεται μέ τήν φεουδαρχία.

Θά σταματήσω ἐδῶ, ἂν καί θά εἶχα πολλά νά προσθέσω. Θά προσπαθήσω μόνο, συνοψίζοντάς τους σέ λίγες φράσεις, νά κάνω σαφέστερους τούς λόγους γιά τούς ὁποίους ὅλα αὐτά διατηροῦν μιά ἐξαιρετική ἐπικαιρότητα.

Θά ὑπενθυμίσω ὅτι κάθε φορά πού ξεκίνησε ἕνα πραγματικά δημοκρατικό πολιτικό κίνημα στούς τελευταίους αἰῶνες -κι αὐτό ἰσχύει κατ' ἐξοχήν γιά τίς ἀρχές τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος- ξαναεφεύρε, ξαναεπινόησε, ξαναδημιούργησε μερικές ἀπό τίς βασικές ιδέες γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε σήμερα.

Ἡ ἰδέα τῆς ἀμεσης δημοκρατίας βρίσκεται σαφῶς στήν ἀμερικάνικη ἐπανάσταση τοῦ 1776. Τά Town Hall Meetings, δηλαδή οἱ συνελεύσεις

όλων τών πολιτών, οί όποιοι άποφασίζουν άπό κοινού για τήν συμμετοχή στον πόλεμο έναντίον τών "Αγγλων, για τούς φόρους, για τό Σύνταγμα τής Πολιτείας ή τής 'Ομοσπονδίας, έχουν τεράστια σημασία. Άκόμα καί σήμερα, ό θεσμός αυτός διατηρεί μιά κάποια ζωτικότητα στην σύγχρονη Αμερική, μέ τήν μορφή τής άμεσης συμμετοχής τών πολιτών στις άποφάσεις τών τοπικών μονάδων άυτοδιοίκησης.

Πολύ περισσότερο συναντά κανείς τό στοιχείο αυτό στους κανονισμούς πού θέσμισαν τά άγγλικά συνδικάτα τά πρώτα πενήντα ή εξήντα χρόνια τής ύπάρξεώς τους. Τά μέλη τών συνδικάτων κατελάμβαναν έκ περιτροπής όλες τίς ύπεύθυνες θέσεις. Όχι μόνο δέν υπήρχαν μόνιμοι άρχηγοί -τους όποιους άργότερα πολύ σωστά ονομάζουμε γραφειοκράτες τών συνδικάτων- αλλά δέν υπήρχαν καν έκλεγόμενοι. Οί έπικεφαλής θήτευαν έκ περιτροπής.

Άς σημειωθεί ότι ό Λένιν, σ' ένα άπ' τά νεανικά του έργα, χαρακτηρίζει αυτό τόν τρόπο οργάνωσης σαν πρωτόγονη δημοκρατία. Στη συνέχεια, στό *Κράτος καί Επανάσταση*, όπου υπεραμύνεται τρόπον τινά τής άμέσου δημοκρατίας, τόν άποκαλεί, άκριβώς, άμεση δημοκρατία καί τόν έπαινει. Η τρίτη φάση τού δράματος είναι, φυσικά, αυτό πού έκανε ό ίδιος μετά άπό τόν Όκτώβρη, όπου ούτε άμεση, ούτε

άντιπροσωπευτική δημοκρατία υπάρχει· αλλά αυτό βέβαια είναι μιά άλλη ιστορία.

Δεύτερο στοιχείο: ή *άνακλητότητα*. Η άνακλητότητα τών υπευθύνων ήταν ένας από τούς θεσμούς τής Κομμούνας τού Παρισιού -για τόν όποιο καί τήν επαίνεσε ό Μάρξ. Αυτό σημαίνει ότι κάθε υπεύθυνος είναι άνακλητός διαρκώς άπ' αυτούς πού τόν εξέλεξαν, άσχέτως τακτών προθεσμιών έκλογής κλπ.

Τήν άνακλητότητα τήν συναντάμε επίσης στήν άρχή τής έκλογής τών άντιπροσώπων *στά πραγματικά σοδιέτ*, πρίν νά υποδουλωθούν τελείως στό Κόμμα. Ίσχυσε καί στά εργατικά συμβούλια στήν Ίταλία καί στήν Γερμανία τό '20-'21> όπως καί στήν Ούγγαρία τό '56.

Τέλος, άν καί δέν χρειάζεται καν νά τό υπενθυμίσω, ή *αντοκνδέρνηση*, δηλαδή ή κατάργηση τής άντινομίας μεταξύ κράτους-άνεξάρτητου μηχανισμού άφ' ενός καί κοινωνίας άφ' έτέρου, μέ τήν άναδημιουργία μιας *πραγματικής πολιτικής κοινότητας*, μιας κοινωνικής ομάδας πού είναι ικανή νά *αντοκνδερνάται*, πού δέν έχει άνάγκη άπό ένα έξωτερικό μηχανισμό έξειδικευμένο καί επιφορτισμένο μέ τό έργο αυτό, ήταν καί παραμένει ένας άπό τούς κεντρικούς σκοπούς κάθε κινήματος πού επιδιώκει μιά ριζική άναμόρφωση τής σημερινής κοινωνίας πρós τήν κατεύθυνση μιάς *αυτόνομης* κοινωνίας μέσα στήν όποία νά ζούν *αυτόνομα* οί άνθρωποι.

Συζήτηση

Ερώτηση: *Ειπατε πώς οί άρχαιοι Έλληνες πίστευαν στό χάος καί στό άπειρο, καί φέρατε παραδείγματα από τόν Ησίοδο καί τόν Αναξίμανδρο. Πρώτη φορά άκούω αύτη τήν άποψη. Υπάρχουν επιχειρήματα τόσο του άείμνηστου Θεοδωρακόπουλου όσο καί άλλων συγγραφέων πού υποστηρίζουν τό αντίθετο. Υπάρχει επίσης καί τό χωρίο του Πλάτωνος, σύμφωνα μέ τό όποιο τό νά θεωρεί κανείς τόν κόσμο σάν άπειρο «είναι άπειρου τινός δόγμα». Έκτός από τόν Αναξίμανδρο καί τόν Ησίοδο κανένας άλλος Έλληνας δέν άγαπάει τήν έννοια του άπειρου.*

Κ.Κ.: Τό ζήτημα είναι όντως πολύ σοβαρό. Κατ' αρχήν δέν είπα ότι οί άρχαίοι Έλληνες «πίστευαν» στην έννοια τού άπειρου. Είπα ότι ύπάρχει ένας κεντρικός πυρήνας στην άρχαία ελληνική σύλληψη τού κόσμου, ό όποιος είναι τελείως αντίθετος, π.χ., μέ τόν λογοκρατικό πυρήνα πού μπορεί νά ύπάρχει στους σύγχρονους.

Άναφέρατε τόν Πλάτωνα. Ό Πλάτων είναι ταύτοχρόνως ό περισσότερο Έλληνας καί ό λιγότερο Έλληνας άπ' όλους τούς άρχαίους. Έρχεται μετά τό τέλος τής δημοκρατίας καί μισεί τήν δημοκρατία καί όλα όσα έγιναν μέ τήν δημοκρατία. Αυτό είναι σαφές, τό γράφει καθαρά ό ίδιος. Πολλά θά μπορούσε νά πει κανείς για τόν Πλάτωνα, για τήν σχέση του μέ τήν αλήθεια καί τήν πραγματικότητα τής κοινωνίας τήν οποία είχε μπροστά του. Έγώ μιλάω για ό,τι έγινε ανάμεσα στον 8ο καί τόν 5ο αιώνα.

Στούς δυτικούς φιλοσόφους συναντάμε τήν ιδέα, σύμφωνα μέ τήν όποία, έπειδή ύπάρχει ένας Θεός και έπει- δή ό Θεός αυτός είναι πνεύμα, κατ' ανάγκην ό κόσμος πρέπει νά είναι κατασκευασμένος κατά τρόπο α,β,γ, (Καρτέσιος, Χέγκελ κλπ.), και, κατ' ανάγκην έπίσης, πρέπει νά ύπάρχει μιά σημασία τής ανθρώπινης ζωής συγγενής (μέ τήν ετυμολογική έννοια τού όρου) μέ τήν συνολική ύφή τού κόσμου και τού Θεού πού τόν δημιούργησε.

Άς ξεκινήσουμε άπ' αυτό τό τελευταίο σημείο. Για τούς άρχαίους "Έλληνες, άπό τόν "Όμηρο μέχρι τούς τραγικούς, δέν ύπάρχει καμιά σημασία τής ανθρώπινης ζωής. "Όταν ό Σόλων συζητάει μέ τόν Κροίσο τού λέει: «Μηδένα προ τού τέλους μακάριζε». Τά παραδείγματα εύτυχισμένων ανθρώπων πού τού δίνει άναφέρονται σέ άτομα πού πέθαναν σέ μιά καλή στιγμή -ό Τέλλος ό 'Αθηναίος, ό Κλέοβις και ό Βίτων κλπ. "Όταν οί γιοί τού Διαγόρα νίκησαν στους 'Όλυμπιακούς, ένας παρευρισκόμενος λέει στον πατέρα τους: πέθανε τώρα Διαγόρα, δέν θά άνέβεις στον "Όλυμπο -δηλαδή: τί περισσότερο

περιμένεις από, τήν ύπαρξη; "Όλοι αυτοί οί εύτυχείς έπαψαν νά ζούν σέ μιά στιγμή κορύφωσης, μετά από τήν όποία άναποφεύκτως τά πράγματα δέν μπορούσαν παρά νά καταστραφούν. Τό δίδαγμα όλης τής τραγωδίας είναι αυτό: ή ανθρώπινη ζωή δέν έχει κανένα νόημα, ό κόσμος στον όποιο ζούμε δέν έχει καμιά σημασία, καί άλλος κόσμος καλύτερος δέν ύπάρχει γιά μάς τούς ανθρώπους. Οί προσευχές ύπέρ τών νεκρών, τά άναθήματα κλπ. έμφανίζονται από τόν 4ο αι. καί μετά.

Ή έννοια τού άπειρου είναι πολυσύμαντη. Τό καταπληκτικό στους 'Αρχαίους "Έλληνες, πού έξακολουθεί νά ύπάρχει καί στον Πλάτωνα καί στον 'Αριστοτέλη, είναι ή θεώρηση τού άπειρου σάν *άπροσδιόριστον*, ενώ αυτό πού ζητάμε είναι τό *πέρας*. Ζητάμε τό *γνωρίσιμο*, τό γνωρίσιμο πρέπει νά έχει *μορφή*, καί γιά νά έχει κάτι μορφή πρέπει νά έχει *πέρας*. Τί είναι αυτό πού κατ' έξοχήν έχει *πέρας*; Τά μαθηματικά μεγέθη, διότι είναι προσδιορισμένα, τόσο οί γεωμετρικές μορφές όσο καί οί άριθμοί.

Καί εκεί αρχίζει τό πρόβλημα, πού εξελίσσεται σέ φιλοσοφικό σκάνδαλο όταν, μετά τό Πυθαγόρειο θεώρημα, ανακαλύπτεται ότι ή διαγώνιος τού τετραγώνου είναι ασύμμετρη μέ τήν πλευρά του και ότι ή σχέση τους δέν είναι «λογική», ρητή. Στή συνέχεια, οί μαθηματικοί απο- δεικνύουν ότι όχι μόνο ή ρίζα τού 2 αλλά και τού 3, τού 5, ως τό 11, και ασφαλώς και άπειρων άλλων αριθμών (*ιΘεαίτητος*, τού Πλάτωνος), είναι άρρητοι αριθμοί, πράγμα πού σημαίνει ότι τό άπειρο συνυπάρχει μέ τό πέρας, ή υπάρχει μέσα στό πέρας.

Έτσι ό Πλάτων, ό ιδεαλιστής φιλόσοφος, ό Πλάτων, πού θά ήθελε τά πάντα νά είναι πέρας, λέει στόν *Φίληδο* (16c)| για όλα τά όντα: «πέρας δέ και άπειρίαν έν έαυ- τοις σύμφυτον έχόντων». "Όλα αυτά προσπαθούν κατό- πιν νά τά έξοβελίσουν οί πραγματικά λογοκρατικοί, όπως και οί θεολόγοι φιλόσοφοι.

Ερώτηση: *Μιλάτε για άμεση δημοκρατία. Πώς είναι δυνα- τή ή λειτουργία της σέ κοινωνίες πού γνωρίζουν μεγάλες ταξικές και οικονομικές διαφοροποιήσεις τών μελών*

τους; Μήπως αυτή ή άμεση δημοκρατία, αντί για ένα βήμα μπροστά, μάς πάει δύο βήματα πίσω; Διότι, όπως ξέρετε από την ιστορία, υπήρχαν κοινότητες και στην Φιλαδέλφεια και στην υπόλοιπη Άμερική που προσπάθησαν να φτιάξουν μια τέτοια δημοκρατία ή όποια όμως δεν επιβίωσε.

Επίσης για τους κομματικούς μηχανισμούς που δεν τους αναφέρατε και μάλλον τους άρνεισθε: πώς είναι δυνατόν να προχωρήσει ένας κομματικός μηχανισμός χωρίς τα λεγόμενα κομματικά στελέχη; Και άλλοι προσπάθησαν να κάνουν αυτά που λέτε έσεις και απέτυχαν. Δεν τους έδωσε σημασία ο λαός. Και αν πραγματικά αυτά δίνανε λύση στα προβλήματα του λαού, τότε ο λαός θα τους προωθούσε, αλλά δεν υπάρχει κανένα μέρος του κόσμου όπου αυτά που λέτε να έχουν αντίσει. Δηλαδή ή ζωή ή πραγματικότητα έχει δείξει ποιά πράγματα πάνε μπροστά. Μήπως μιλάτε ουτοπικά, μήπως πάμε πάλι στην νηπιακή ηλικία της δημοκρατίας; Κ.Κ.: Μπορεί να μιλάω ουτοπικά. Αυτό, βεβαίως, δεν αποκλείεται εκ των προτέρων για κανένα. Τα ζητήματα που βάζετε είναι

πολύ σημαντικά. Για μένα, βέβαια, έχουν λυθεί, αυτό όμως δέν σημαίνει πώς έχουν λυθεί για όλο τόν κόσμο.

Γιά τούς αρχαίους "Έλληνες τό θέμα τής ένδεχόμενης πολιτικής διαφοροποίησης τών μελών τής κοινωνίας, σάν άπόρροια τής οικονομικής διαφοροποίησης (άφήνουμε έδώ κατά μέρος τό θέμα τών έλευθέρων και τών δούλων, έξετάζουμε τίς διαφοροποιήσεις μεταξύ έλευθέρων) δέν έμπαινε, ή τούλάχιστον δέν τό αντιμετώπιζαν μέ τόν ίδιο τρόπο πού έμείς σήμερα είμαστε υποχρεωμένοι νά τό αντιμετωπίσουμε. Είμαστε επίσης υποχρεωμένοι νά αντιμετωπίσουμε τό ζήτημα τής δυνατότητας πολιτικής ισότητας σέ μιά κοινωνία όπου υπάρχει έξειδικευμένη πολιτική οργάνωση.

Τό θέμα τής οικονομικής άνισότητας μπήκε μέ μιά έννοια στήν αρχαία Ελλάδα από τόν 6ο αιώνα, μέ τήν μεταρρύθμιση τού Σόλωνος. Ή οικονομική διαφοροποίηση είχε φτάσει σέ σημείο ώστε οί πλούσιοι γαιοκτήμονες νά τείνουν νά γίνουν κύριοι τών πάντων: έδάνειζαν στους φτωχούς αγρότες οί όποιοι υποθήκευαν τά σώμα-

τά τους. Σέ περίπτωση πού δέν μπορούσαν νά ξεπληρώσουν-τό χρέος τους γίνονταν δούλοι. Ό Σόλων μέ τήν *σεισάχθεια* παραγράφει τά χρέη καί νομοθετεί άπαγορεύοντας τόν δανεισμό μέ ένεχυριασμό τού ίδιου σώματος. Η μεταρρύθμιση τού Σόλωνος, μέσω τής περιπέτειας τού Πεισίστρατου καί τών Πεισιστρατιδών, άπολήγει στον Κλεισθένη. Μέ μιά σειρά θεσμών, οί 'Αθηναίοι περιορίζουν τήν πολιτική δύναμη τών πλουσίων καί προσπαθούν νά μειώσουν τήν οικονομική άνισότητα έπιβαρύνοντας τούς πλουσίους μέ ορισμένα έξοδα: χορηγία, συντήρηση τριήρους, συντήρηση πολεμικού άλογου κλπ.

Αυτά είναι υπόθεση τών 'Αθηναίων καί δέν έχουν μεγάλη σημασία γιά μάς σήμερα. Μέ δσα είπα δέν άγνοώ τόν σύγχρονο κόσμο καί όλη τήν έμπειρία τής κοινωνίας μέσα στην όποια ζούμε. "Άλλωστε, ένα από τά πράγματα τά όποια προσάπτω σέ μιά μεγάλη σύγχρονη συγγραφέα, τήν Γερμανο-έβραία φιλόσοφο Χάνα Άρεντ, πού έχει ιδιαίτερα άσχοληθεί μέ τήν Ελλάδα καί έχει γράψει πολλά καί πολύ σωστά γι' αυτήν, είναι ότι υποτιμά τό γεγονός ότι, στην σημερινή έποχή, τό κοινωνικό πρόβλη-

μα είναι πολιτικό. Γράφει περίπου: τό σημαντικό στούς
άρχαιούς Έλληνες ήταν ότι κέντρο τής άπασχόλησής
τους ήταν τό πολιτικό καί όχι τό κοινωνικό πρόβλημα.
Όμως, μιά κοινωνία στήν όποία παρατηρείται τεράστια
ή καί άπλώς σημαντική οικονομική διαφοροποίηση είναι
άδύνατο νά δημιουργήσει πολιτική ισότητα.

Θεωρώ ότι τό θέμα τής άμεσης δημοκρατίας στον
πολιτικό τομέα δέν μπορεί νά τεθεί παρά σάν θέμα
αύτοκυ- βέρνησης τών ανθρώπων σ' όλους τούς τομείς
καί, συνεπώς, καί στήν παραγωγή, μέ τήν
κοινωνικοποίηση τούλάχιστον τών σημαντικών μέσων
παραγωγής καί τήν συλλογική διαχείριση τής παραγωγής
άπό τούς παραγωγούς.

Διερωτάσθε μήπως αυτό είναι ένα βήμα προ τά πίσω
καί άντιπαραθέτετε τό παράδειγμα τού κομματικού μη-
χανισμού καί τών στελεχών. Κατά τήν γνώμη μου, τό πα-
ράδειγμα αυτό άποτελεί εις άτοπον άπαγωγή. Βέβαια,
αυτό έξαρτάται άπό τίς εκτιμήσεις καί άποτιμήσεις πού
κάνει κανείς τής πραγματικότητας καί τών διαφόρων
φαινομένων. Άλλά αυτοί άκριβώς οί κομματικοί μηχα-

νισμοί, μέ τά μόνιμα κομματικά στελέχη, τούς περίφημους έπαγγελματίες έπαναστάτες τού Λένιν τού 1903, τί δίνουν; Δίνουν μιά κομματική γραφειοκρατία, ή όποία, σέ περίπτωση κοινωνικής μεταβολής, γίνεται κυρίαρχη τάξη καί παίρνει τήν θέση τών παλιών καπιταλιστών.

Βλέπουμε ότι ένας κομματικός μηχανισμός μέ κομματικά στελέχη, ούτε καν έπαγγελματικά αλλά άπλώς μόνιμα, δημιουργεί ήδη τό έμβρυο μιας νέας ταξικής διάρθρωσης, ή όποία, οποιαδήποτε κοινωνική μεταβολή κι άν γίνει, θά δημιουργήσει μιά κατάσταση ανάλογη μέ τήν προηγούμενη, καί ίσως από άλλες άπόψεις χειρότερη.

Άπό τήν στιγμή πού ύπάρχουν άτομα μέ μόνιμη θέση στήν έξουσία -όπως είναι κατ' ανάγκη οί άνθρωποι πού έκλέγονται συστηματικά στήν Κεντρική έπιτροπή, στό πολίτ-μπιρό καί στήν γραμματεία τού ΚΚΣΕ ή καί οποιουδήποτε άλλου ΚΚ -*πώς είναι ανθρωπίνως δυνατό* νά άπαιτήσετε, ιδίως άν πιστεύετε στον ιστορικό ύλισμό, από τούς ανθρώπους αυτούς νά άγνοήσουν τήν πραγματική προσωπική τους ύπαρξη; Τό γεγονός είναι

ότι κάποιои έχουν προνόμια και ότι μπορούν να έχουν και μεγαλύτερα προνόμια. Τό προνομιούχο αυτό στρώμα για τήν Ρωσία είναι περίπου τό 15-20 τοις εκατό τού πληθυσμού, και περιλαμβάνει όλη τήν κομματική γραφειοκρατία, τά άνώτερα μέλη τού οικονομικού και τεχνικού μηχανισμού, τήν ίντελιγκέντσια και τόν στρατό. Καταλήγουμε έτσι στήν ίδια κατάσταση. Άπό αυτή τήν άποψη, τό μάθημα τής σύγχρονης ιστορίας είναι ότι δέν βγήκαμε καθόλου άπό τήν αντιδημοκρατική έξουσία και ότι, πάντως, ή λύση δέν είναι οί επαγγελματίες πολιτικοί και, άκόμα λιγότερο, τό άκρον άωτον τού πολιτικού επαγγελματισμού, δηλαδή οί επαγγελματίες τού κομματικού μηχανισμού.

Λύση μπορεί να μην ύπάρχει: κανένας δέν μάς έχει υποσχεθεί οτι θά φθάσουμε μιά μέρα στήν γή τής επαγγελίας και σ' αυτό διαφωνώ με τόν Μάρξ. Υποστηρίζω ότι ή λύση αυτή εξαρτάται άπό τούς άνθρώπους τούς ίδιους, άπό τήν έπιθυμία τους και τήν πραγματική τους δύναμη να άυτόκυβερνηθούν.

"Αν όμως υπάρχει λύση, αυτή είναι ή αυτοκυβέρνηση.
Κάθε άλλη λύση μάς φέρνει πίσω, με την έννοια ότι
στήν σύγχρονη εποχή και με τα τεχνικά μέσα που
υπάρχουν,
δέν μπορούμε παρά ολοένα και περισσότερο νά πηγαί-
νουμε προς μορφές πολιτικής άλλοτριώσης,
γραφειοκρατικής δικτατορίας, είτε άνοιχτής, όπως στίς
άνατολικές χώρες, είτε καπιταλιστικο-γραφειοκρατικής,
όπως στίς δυτικές χώρες.

Δέν ξέρω άν σας ικανοποιεί ή άπάντησή μου αυτή.
Ο ίδιος έρωτών: *Είναι κάπως απαισιόδοξη...* Κ.Κ.: Δέν
είναι άπαισιόδοξη. "Έχουμε φτάσει στό σημείο νά
θεωρούμε άπαισιόδοξη κάθε θέση ή όποία λέει:
«Προσέξτε άνθρωποι, κανένας δέν σάς έγγυήθηκε ότι
στό τέλος τής ζωής υπάρχει ό παράδεισος». Ερώτηση:
*Σήμερα, στον νεοελληνικό χώρο, υφιστάμεθα μιά λογική
πού μάς καθορίζει. Πρέπει νά υπάρξει μιά ενιαία κίνηση
μέ κεντρικό άξονα τήν άμεση δημοκρατία και μέ μιά νέα
άντιλογική. Τό πρόβλημά μου, όμως, βρίσκεται στό
γεγονός ότι κάποιες κινήσεις πέφτουν στό περιθώριο, ενώ*

ταυτόχρονα ή αποθάρρυνση οδηγεί στην αδράνεια.

*Αισθάνομαι μιά παθητική αδράνεια πού μέ άνησυχει
πολύ.*

Κ.Κ.: Δέν μπορώ νά σάς άπαντήσω σ¹ αυτό τό έρώτημα.
Είναι έρώτημα πού αφορά όλη τήν πολιτική κοινότητα.
Μόνη αυτή είναι άρμόδια νά άπαντήσει, όχι ένας
θεωρητικός ή διανοούμενος.

Ασφαλώς, έχετε δίκιο όταν κάνετε αυτή τήν
παρατήρηση και σάς καταλαβαίνω. Στο μέρος τού
κόσμου στό όποιο ζούμε -παρά τίς έσωτερικές ρήξεις-
ύπάρχει μιά κυριαρχούσα κατάσταση μέ τήν λογική της,
τήν όποία και μπορούμε νά συνοψίσουμε σέ:
κατανάλωση, ήπια χειραγώγηση τών ανθρώπων,
ιδιωτικοποίηση. Ή κατάσταση αυτή έξαπλώνεται
ολοένα και περισσότερο στις δυτικές κοινωνίες.

Άν έξακολουθήσει αυτή ή πορεία τών πραγμάτων,
τότε όλα όσα έγιναν στον 18ο και 19ο αιώνα, τό 1936,
τόν Μάη τού '68 και όλη τήν δεκαετία τού '60 και τού
'70 στην Γαλλία, τήν Γερμανία, τήν Ιταλία, τήν Αμερική
κλπ. μπορεί νά χαθούν.

Δέν είμαι σέ θέση νά άπαντήσω τί θά γίνει άπ' αύτή τήν άποψη, ιδίως δέ όταν μιλάτε γιά χώρους σάν τόν νεοελληνικό, παρότι τό φαινόμενο είναι παγκόσμιο. Ξαναερχόμαστε, έδώ, στό σημείο πού έθιξα στήν άρχή τής ομιλίας μου λέγοντας ότι θεωρούμε άυτονόητο νά τίθεται σέ παγκόσμια κλίμακα τό ζήτημα τής έλευθερίας, τής δικαιοσύνης ή τής ισότητας. "Όπως ήδη είπα, δέν είναι καθόλου άυτονόητο.

Επισκέφθηκα πριν άπό δύο χρόνια τήν Βραζιλία, όταν ή κατάσταση είχε ήδη άρχίσει ν' αλλάζει. Μπορεί κανείς νά δει καθαρά ότι, παρ' όλη τήν μιζέρια τής χώρας, ύπάρχει ένα δυνατό μέλλον πού μπορεί νά συνοψιστεί σ' αυτές τίς τρεις λέξεις: *Φούτμπολ, σάμπα* καί *μακονμπα*².

Ύπάρχει ένα δυνατό μέλλον τής νεοελληνικής κοινωνίας, τό όποιο μπορεί κανείς νά συνοψίσει στίς

2 Πρόκειται γιά τήν μαύρη μαγεία στήν όποία προσφεύγει καί ό διοικητής τής Τραπεζής τής Βραζιλίας γιά νά μάθει άν πρέπει νά υποτιμήσει τό νόμισμα καί πόσο.

τρεις λέξεις: *Φουτμπολ, σκυλάδικο, κουρκάν.* Τήν προιούσα ιδιωτικοποίηση τήν προωθεί κατά κάποιο τρόπο τό σύστημα. "Όταν λέω «τήν προωθεί τό σύστημα» δέν θά πρέπει νά φανταστεί κανείς κάποια τηλεκατευθυνόμενη συνωμοσία, οργανωμένη στά υπόγεια τού Πενταγώνου ή τής General Motors, αλλά τήν έγγενή λογική τού συστήματος πού οδηγεί σ' αυτό τό αποτέλεσμα.

Είναι, όμως, νοητή ή άπεριόριστη επέκταση τής ιδιωτικοποίησης; Είναι δυνατή ή λειτουργία μιάς κοινωνίας όπου τά πράγματα θά τείνουν όλο και περισσότερο πρός αυτή τήν κατεύθυνση; Ύπάρχει κάποιο όριο πέρα από τό όποιο θά ύπάρξει κάποια αντίδραση; Αυτό είναι τό ένα έρώτημα.

Τό δεύτερο έρώτημα άφορα τήν δημιουργία ενιαίας άντι-λογικής, τήν όποία αναφέρατε. Κατά κάποιο τρόπο, αυτή ή ένιαία άντι-λογική ύπάρχει. Είναι ή άντι-λογική τής συλλογικής οργάνωσης, τής υπευθυνότητας, τού έλεγχου, τής μή άδιαφορίας. Τό ζήτημα είναι άν μπορούμε νά τήν πραγματοποιήσουμε, άν οί άνθρωποι αρχί-

ζουν νά κάνουν κάποιες προσπάθειες προ αυτή τήν κατεύθυνση. Αυτό δέν είναι θέμα πού έπιδέχεται θεωρητική απάντηση. Είναι θέμα διαπίστωσης ή παρατήρησης τέτοιων κινήσεων, τέτοιων προσπαθειών έκ μέρους τών ανθρώπων. Είναι γεγονός, π.χ., ότι κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες οί άνθρωποι μπόρεσαν νά κινηθούν προς αυτή τήν κατεύθυνση στην Πολωνία, από τόν Αύγουστο τού '80 ως τήν δικτατορία τού Γιαρουζέλσκι (τόν όποιο τά «σοσιαλιστικά» μέσα μαζικής ένημερώσεως στην Ελλάδα άποκαλούν: «ό Πολωνός ήγέτης», άντιπαραθέτοντάς τον στον Χιλιανό δικτάτορα Πινοτσέτ). Γιατί έγινε εκεί κι όχι άλλου; Σ' αυτό δέν υπάρχει έκ τών προτέρων θεωρητική απάντηση. Τό μόνο πού μπορούμε νά πούμε είναι ότι τά στοιχεία τά έχουμε κατά κάποιο τρόπο, τό δέ πρόβλημα εντοπίζεται, τελικά, στην πρακτική δραστηριότητα τών ανθρώπων προς τήν κατεύθυνση αυτή.

Ερώτηση: *Η άμεση δημοκρατία της ελληνικής πόλης -αυτό τό μικρό και τό όμορφο- ήταν μιά δημιουργία για τήν όποία οί ιδιοι οί*Έλληνες χάρωνταν και ή όποία άφησε*

έργα θαυμαστά άπ' όλο τόν κόσμο. Διερωτώμαι, όμως, πώς είναι δυνατόν ένα τέτοιο σύστημα νά επιβιώσει στις ανάγκες τής σημερινής ζωής, νά άμυνθει άπέναντι σέ ορισμένους τεχνικούς πού μπορούν μόνοι τους καί ξεχωρα νά κατασκευάζουν οποιαδήποτε καταστρεπτικά όπλα θέλουνε; Πώς είναι δυνατόν αúτοι οί πολίτες νά ελέγχουν σωστά τήν έξουσία χωρίς τήν παρέμβαση κομματικών μηχανισμών ή παρατάξεων ή ομάδων πού άλλοιώνουν τήν παρουσία τοϋ πολίτη σαν άτομου καί τόν έκπροσωποϋν στα όργανα λήψεως αποφάσεων καταργώντας έτσι τόν άμεσο χαρακτήρα τής συμμετοχής του;

Επιπλέον, δέν πρέπει νά ξεχνάμε ότι καί στό παράδειγμα τής άρχαίας Ελλάδας ό δήμος κατέληξε έρμαιο τών δημαγωγών.

κ.κ.: Οί άρχαίοι 'Αθηναίοι έχαίρονταν πράγματι την δυνατότητα δημιουργίας καί τήν πόλη τους. Αυτό είναι εμφανέστατο στον *Επιτάφιο* τού Περικλή -κείμενο πού θά 'πρεπε νά διαβάσει καί νά ξαναδιαβάσει κανείς καί όχι άπό μετάφραση- όπου βλέπουμε πώς ό ίδιος ό Περικλής περιγράφει τόν λαό λέγοντας περίπου: νά πώς έμείς ορ-

γανώσαμε τήν πόλη, νά τί κάναμε, νά ποιοί είμαστε, πώς ζούμε καί πώς, ενώ ταύτοχρόνως ή πόλις έχει νόμους κι ένδιαφερόμαστε όλοι γιά τό κοινό καλό, κανέννας δέν δημιουργεί πρόβλημα στόν άλλο άν αυτός κάνει τό κέφι του χωρίς νά βλάπτει τό σύνολο.

Αύτά πού έχουν ειπωθεί, ότι δήθεν ή άρχαία δημοκρατία καταπίεζε τό άτομο, ότι δέν υπήρχε άτομική έλευθερία κλπ. είναι τεράστιες άνοησίες. Στήν ζωή τών 'Αθηνών, όπως φαίνεται από τόν *Επιτάφιο*, τά άτομα πραγματοποιούνται σάν άτομα συμμετέχοντας σέ μιά κοινοτική ή κοινωνική ζωή. 'Αλλιώς τό άτομο είναι λειψό, μίζερο ή είναι, τό πολύ, παραγνωρισμένος μεγάλος καλλιτέχνης, ό όποιος παράγει μόνος έλπίζοντας στήν υστεροφημία. Στήν άρχαία Ελλάδα δέν υπάρχει αυτό τό σύγχρονο φαινόμενο, δέν υπάρχουν οί μεγάλοι παραγνωρισμένοι καλλιτέχνες. 'Υπάρχουν μεγάλοι καλλιτέχνες τούς όποιους ό λαός χειροκροτεί καί βραβεύει ή τούς έκλέγει γιά νά κάνουν άγάλματα πάνω στήν 'Ακρόπολη. Ταύτοχρόνως, ό 'Αριστοφάνης, έξίσου μεγάλος καλλιτέχνης, διακωμωδεί, σατυρίζει τούς βραβευμένους

καλλιτέχνες, όπως τον Εύριπίδη, και βραβεύεται και αυτός. Γράφει τους *Ιππής*, την δριμύτερη δυνατή επίθεση έναντίον ενός δημοφιλούς πολιτικού άρχηγού, του Κλέωνος (τού οποίου τό αντίστοιχο θά ήταν σήμερα ο Α. Παπανδρέου), όπου χρησιμοποιεί τίς πιο υβριστικές και έξευτελιστικές εκφράσεις, και τί γίνεται; Και ο 'Αριστοφάνης παίρνει βραβείο για τους *Ιππής* και ο Κλέων ξαναεκλέγεται. Αυτό θά πει δημοκρατία: ο λαός εκλέγει τον Κλέωνα και ταυτόχρονα όχι μόνο επιτρέπει στον 'Αριστοφάνη νά τού άσκήσει κριτική αλλά και τόν επαινεί γι' αυτό. (Πράγμα πού φυσικά γίνεται άδύνατο άπό την στιγμή πού τά βραβεία εμπίπτουν στίς άρμοδιότητες κάποιων ύπουργείων Πολιτισμού).

Πριν άπό τήν άναφορά μου στόν Κλέωνα και στον 'Α. Παπανδρέου και ανεξάρτητα άπ' αυτήν, είχατε μιλήσει για δημαγωγούς και είχατε έπισημάνει τόν κίνδυνο πού διατρέχει ο δήμος νά γίνει έρμαιο τους. Μήπως σήμερα τόσο ο ελληνικός λαός όσο και οί άλλοι λαοί δέν είναι έρμαιο τών δημαγωγών; Άς μήν μπούμε στό θέμα τών δημαγωγών, άς πούμε μόνο ότι, άπό μιά

ορισμένη στιγμή και μετά, κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, ή ποιότητα τής άθηναϊκής ζωής αλλάζει. Είναι τό αποτέλεσμα τού πολέμου. "Όπως θαυμαστά γράφει ό Θουκυδίδης, ό πόλεμος είναι διαφθορέας τών πάντων, άκόμη και τής σημασίας τών λέξεων. Και τούτο γιατί ό πόλεμος δέν ήταν έξωτερικός αλλά πολιτικός και έμφύλιος κατ' ούσίαν. Πόλεμος τών όλιγαρχών μέ τούς δημοκράτες. "Όλες οί λέξεις είχαν γίνει σλόγκαν, όπως εξάλλου και σήμερα. Δημοκρατία λένε οί μέν, δημοκρατία και οί δέ. Κάθε Αφρικανός δεκανέας, πού μέ τέσσερα τζιπ και πέντε μυδραλιοβόλα κάνει τήν δικτατορία του, τήν ονομάζει: Νέο Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό, Επαναστατικό κίνημα τής Τζαμπίγκουα. Αύτή ή εξέλιξη υπήρξε πράγματι και στήν έλληνική πολιτική ζωή.

"Έρχομαι τώρα στό πιο σημαντικό: Δέν είμαι καθόλου οπαδός τού μικρού και τού όμορφου, αντίληψη στήν όποία αντιτίθεμαι, πρώτα γιατί πιστεύω οτι ή *συνγκρότηση κοινοτήτων πενήντα ή εκατό ατόμων δέν είναι πολιτική λύση, αλλά αντίθετα ουτοπία.* Είναι

αδύνατο νά επιβιώσουν αυτόνομα τέτοιες κοινότητες άντό υπόλοιπο τής ανθρωπότητας καί τών κρατών παραμένει όπως έχει. Δεύτερον, διότι, γιά μένα, μιά πόλις -όχι πόλις-τέρας αλλά πόλις ανθρώπινη- είναι ένα μεγάλο δημιούργημα τής ανθρωπότητας από τό όποιο πολλά μαθαίνει κανείς. Θεωρώ ταυτόχρονα ότι θά ήταν τρομερό φτώχεμα τής ζωής μας ό περιορισμός της σ' ένα κύκλο 30 ή 50 ατόμων. Τρίτον, διότι τό πολιτικό πρόβλημα δέν είναι άπλώς πώς θά κυβερνηθούν είκοσι ή τριάντα άνθρωποι (αυτό είτε λύνεται είτε δέν λύνεται, δέν έχει μεγάλη σημασία). Τό πραγματικό πρόβλημα είναι πώς θά αυτοκυβερνηθει ένας λαός δέκα, πενήντα ή διακοσίων εκατομμυρίων καί, στό τέλος, πώς αυτοί οί λαοί θά φθάσουν νά θεωρούν τόν εαυτό τους σαν ένιαία πολιτική κοινότητα, σαν *μία ανθρωπότητα πολιτική*. Αυτό είναι τό πρόβλημα.

Τί σημαίνει, σ' αυτήν τήν κλίμακα -τών πολύ μεγάλων πολιτικών κοινοτήτων- άμεση δημοκρατία; Σημαίνει ότι άπορρίπτουμε τίς λύσεις πού, δυνάμει, οδηγούν σέ άλλο- τριωτικές πολιτικές δομές, κι ότι

έπιζητούμε τίς λύσεις πού δίνουν τήν μεγαλύτερη δυνατή έξουσία σέ κοινότητες τών όποιων οί διαστάσεις επιτρέπουν τήν άμεση άυτοκυβέρνηση ή τίς λύσεις πού μεγιστοποιούν τήν συμμετοχή τών πολιτών στίς άποφάσεις και τόν έλεγχο τους πάνω σέ όσα γίνονται στίς ενότητες, τών όποιων ή διάσταση (ή στά θέματα, τών όποιων ή φύση) δέν επιτρέπουν τήν άμεση άυτοκυβέρνηση.

ΎΑς πάρουμε τό παράδειγμα τής Γαλλίας, όπου έχουμε σοσιαλιστική κυβέρνηση (μέ τούλάχιστον είκοσι πέντε εισαγωγικά στον όρο σοσιαλιστική) και όπου υπάρχει, συνταγματικά, ό θεσμός τού δημοψηφίσματος. Δέν λέω ότι τό δημοψήφισμα είναι τό ιδεώδες τής άμεσης δημοκρατίας* λέω άπλώς ότι είναι ένας τρόπος νά έκφραστεί ό λαός.

Τό σοσιαλιστικό κόμμα, από χρόνια, άντιτάσσεται στήν πυρηνική πολιτική τών προηγούμενων κυβερνήσεων, δηλαδή στήν δημιουργία πυρηνικών εργοστασίων παραγωγής ήλεκτρικής ένέργειας. Τό λέει αυτό επί χρόνια. Υποστηρίζει τούς οικολόγους στίς έκδηλώσεις και

διαδηλώσεις τους έναντίον τών νέων εγκαταστάσεων κλπ.

"Έρχεται ό Μάιος τού '81. Τό σοσιαλιστικό κόμμα κάνει κυβέρνηση -καί, φυσικά, άμέσως έκδηλώνει τήν πρό- θεσή του νά συνεχίσει τήν πολιτική παραγωγής πυρηνικής ενεργείας τών προηγουμένων κυβερνήσεων. Τήν συνεχίζει, άγνοώντας μιά μικρο-(ή ψευδό-) έξέγερση ενός τμήματος τών σοσιαλιστών βουλευτών τήν συνεχίζει, επιβάλλοντας στους βουλευτές του νά ψηφίσουν τίς σχετικές πιστώσεις. Ουτε καν συζητά τήν πρόταση δημοψηφίσματος, στό όποιο ή πολιτική πυρηνικής ενέργειας θά κέρδιζε, δεδομένης τής συμμαχίας τής Δεξιάς καί τών κομμουνιστών υπέρ τής πολιτικής αυτής. (Θά συγκέντρωνε τουλάχιστον 50 μέ 60% «ναι»).

Άλλά πού πάμε, άν έμείς οί σοσιαλιστές αρχίσουμε νά κάνουμε δημοψηφίσματα, άν αρχίσουμε νά ρωτάμε τήν γνώμη τού λαού; Λέτε ότι πρέπει νά βρεθούν τρόποι. Μά γιατί οί τρόποι οί όποιοι υπάρχουν δέν εφαρμόζονται;

Βεβαίως, τό δημοψήφισμα, όπως και οποιαδήποτε άλλη ψηφοφορία, μπορεί να είναι κωμωδία, και αυτό όχι μόνο στην γαλλική περίπτωση. Τό δημοψήφισμα έχει σημασία μόνο εάν πραγματικά δοθεί ή δυνατότητα στον λαό να πληροφορηθεί και να κρίνει εν έπιγνώσει για τά θέματα για τά όποια καλείται να άποφασίσει. Δέν μπορεί και δέν πρέπει να πάρει τήν μορφή ύποστήριξης άντιπάλων ποδοσφαιρικών ομάδων. Προϋποθέτει ότι τά μέσα μαζικής πληροφόρησης κάνουν πραγματική δουλειά, δουλειά έλεγχόμενη.

Τί εμποδίζει, όμως, και όλα αυτά δέν γίνονται; Γιατί, εκεί πού είναι δυνατή πολύ μεγαλύτερη αυτόδιοίκηση, δέν γίνεται; Γιατί δέν μπορούν οί δήμοι, οί κοινότητες, οί έπαρχίες και οί νομοί να έχουν πραγματικά δικαιώματα; Πώς είναι δυνατόν να έχουμε μεγαλύτερη συμμετοχή τών πολιτών εάν οί πολίτες ξέρουν ότι, είτε ένδιαφερόθουν είτε όχι, τίποτε δέν πρόκειται να αλλάξει; Ό κάθε πολίτης θά άρχίσει να συμμετέχει όταν θά ξέρει ότι «τό να πάω ή όχι στην συνέλευση τό βράδυ, μπορεί να παίξει ένα ρόλο».

Δέν πιστεύω ότι είναι δυνατόν νά γίνουν αυτές οί άλλ-
λαγές μέ όμοιοπαθητικές δόσεις. Ρωτάω, όμως, έσάς καί
τόν καθένα: γιατί αυτές οί όμοιοπαθητικές δόσεις δέν γί-
νονται; Πιστεύω ότι μέσα στό σημερινό σύστημα -είτε
αυτοί οί όποιοι είναι στά πράγματα λέγονται δεξιά, είτε
άριστερά- υπάρχει ένα έγκατεστημένο συμφέρον καί,
άκόμα βαθύτερα, μιά λογική τού συστήματος πού άντι-
στρατεύονται κάθε έκδημοκρατισμό καί όδηγούν πρός
μεγαλύτερη πολιτική άποξένωση καί άλλοτρίωση τών
άνθρώπων.

Ερώτηση: *Μάς αναφέρατε στήν άρχή τους δούλους στήν
άρχαία Ελλάδα. Έρμηνεύσατε τό φαινόμενο καί είπατε:
δέν πειράζει πού υπήρχαν καί μερικοί δούλοι. Είπατε ότι
όταν έξεγέρθηκαν είχαν κατά νου νά πιάσουν τούς άλλους
καί νά τούς κάνουν μέ τήν σειρά τους δούλους. Όμως,
βλέπουμε πώς κάτι τέτοιο δέν έγινε καί ή δουλεία
καταργήθηκε. Έκεί πού οί δούλοι ήταν υποχείριο τοῦ
ιδιοκτήτη τους, στό καθεστώς πού άκολουθει, στήν
δουλοπαροικία, δέν μπορούν νά γίνουν άντικείμενο άγο-
ραπωλησίας. Μετά άπ' αύτήν έρχεται ένα άλλο καθεστώς,*

ό λεγόμενος καπιταλισμός. Έδώ, θέλω νά θίξω τό θέμα τής αναφοράς σας στον μαρξισμό: νομίζω ότι τό νά αναφέρεται κάποιος στον μαρξισμό έν παρόδω, νά λέει δυο κουβεντούλες καί νά τόν άπορρίπτει είναι τουλάχιστον παράτολμο. Ο Μάρξ είχε τουλάχιστον μιά θεωρία. "Ελεγε ότι ό μοχλός τής ιστορίας είναι ή πάλη τών τάξεων: ή δουλεία καταργήθηκε διότι πάλεψαν οί δούλοι, ή φεουδαρχία καταργήθηκε διότι πάλεψαν οί δουλοπάροικοι, άργότερα οί εργάτες μέ τίς συμμαχίες -μέ τούς άγρότες καί τούς διανοούμενους- φτιάχνουν τόν σοσιαλισμό. *Όλα αυτά έχουν μιά λογική εξήγηση. \Εσείς ποιά λογική εξήγηση μπορείτε νά δώσετε τής πορείας τής ιστορίας βάσει τών μελετών πού έχετε κάνει;

Επίσης, παρουσιάσατε ιδιαίτερη εύαισθησία ώς πρός τίς δημοκρατίες τών δυτικών χωρών καί ένα χλευασμό ώς πρός τίς δημοκρατίες τών ανατολικών χωρών, τών σοσιαλιστικών μέ πολλά εισαγωγικά. Θέλω νά ρωτήσω τό εξής σχετικά μέ τόν ισχυρισμό ότι οί δυτικές χώρες διατήρησαν σέ μεγάλο* βαθμό τήν δημοκρατία τής αρχαίας Ελλάδας: οί άρχαιοι ⁵Αθηναίοι άποφάσισαν, όπως

μάς είπατε, αν θά κάνουν την έκστρατεία στην Σικελία, οί σημερινοί 'Αμερικάνοι άποφάσισαν επίσης όλοι μαζί άν θά κάνουν τήν έκστρατεία στό Βιετνάμ; Οί Βρετανοί άποφάσισαν όλοι μαζί για τόν πόλεμο στά Φάλκλαντ;

Κ.Κ.: Ουδέποτε είπα οτι «δέν πειράζει» πού ύπήρχαν δούλοι στην άρχαιότητα. Συζήτησα τήν δουλειά από δύο άπόψεις: α. Σάν «έξήγηση» τής δημοκρατίας τών άρχαίων 'Αθηνών. Είπα ότι δέν τήν εξηγεί, διότι δουλειά ύπήρχε σ' όλες τίς χώρες τού άρχαίου κόσμου χωρίς νά υπάρχει δημοκρατία. 'Υπενθύμισα αυτό τό όποιο και ό ίδιος ό Μάρξ τόνιζε, ότι, δηλαδή, ή βάση τής άρχαίας έλληνικής πόλης ήταν ή άνεξάρτητη μικρή παραγωγή* β. Σάν θεσμό. Είπα ότι για τούς άρχαίους 'Ελληνες ύπήρχαν περιορισμοί τού ποιός είναι πολίτης. "Οτι πολίτες ήταν οί έλεύθεροι άρρενες ένήλικοι, περιορισμοί πού για μάς είναι άπαράδεκτοι. Δέν μπορείτε λοιπόν νά λέτε ότι ισχυρίζομαι πώς «δέν πειράζει πού ύπήρχε δουλειά». Πειράζει και πολύ μάλιστα. 'Η διαφορά, όμως, είναι ότι έσείς γυρεύετε καλούπια για νά μπορείτε νά τά εφαρμόσετε, ενώ έγώ,

άντίθετα, γυρεύω στοιχεία πού μπορούν νά κινήσουν τήν σκέψη μου καθώς και τήν σκέψη τών άλλων. Στήν άρχαία Ελλάδα βρίσκω πράγματι ορισμένα στοιχεία πού κινούν τήν σκέψη μου.

Λέτε ότι ό Μάρξ είχε θεωρία, και μιλάτε για τήν πάλη τών δούλων κλπ. Λυπάμαι αλλά ούτε τόν Μάρξ ξέρετε καλά ούτε και τήν ιστορία. Ούδέποτε ό Μάρξ είπε ότι ή δουλεία έπεσε έπειδή έπάλεψαν οί δούλοι. Ό Ιδιος έρωτών: *Καταργήθηκε από μόνη της; Πώς τό ερμηνεύετε;*

Κ,Κ.: Τό θέμα δέν είναι πώς τό ερμηνεύω έγώ, αλλά τί πράγματι έγινε. Ή δουλεία δέν καταργήθηκε έπειδή ξεσηκώθηκαν οί δούλοι μέ διεκδίκηση νά γίνουν δουλοπάροικοι. Τέτοιο πράγμα ούδέποτε συνέβη. Ή δουλεία καταργήθηκε διότι, από κάποια στιγμή και πέρα, έπαψε νά είναι συμφερτικός τρόπος παραγωγής για τίς κυρίαρχες τάξεις. Που βλέπετε τήν πάλη τών δούλων εδώ; Είπα επίσης ότι ή ύπαρξη τάξεων πού ύφίστανται έκμετάλλευση δέν σημαίνει ούτε συνεπάγεται ότι οί τάξεις αυτές βάζουν τό ζήτημα τής

άλλαγής τής κοινωνικής θέσμισης ή τής δικαιοσύνης ή τής ισότητας.

Ούτε καί ή δουλοπαροικία καταργήθηκε έπειδή άγωνίστηκαν οί δουλοπάροικοι. Καταργήθηκε από τήν στιγμή πού άρχισε νά συμφέρει τήν άστική τάξη ή ύπαρξη έλεύθερων άγροτικών χεριών τά όποια, μή μπορώντας νά ζήσουν από τήν καλλιέργεια τής γης, είναι ύποχρεωμένα νά πάνε στά έργοστάσια.

Αυτή είναι ή μαρξιστική έρμηνεία, ή όποία άνταποκρίνεται *περίπου* στήν ιστορική πραγματικότητα. Καί ή ιστορική πραγματικότητα είναι, φυσικά, άσυμβίβαστη μέ τήν ιδέα ότι κάθε κυριαρχούμενη τάξη παλεύει, άναντρέπει τήν κυρίαρχη τάξη καί έρχεται στήν θέση της. Ό ίδιος έρωτών: *Μήπως έχετε υπ' όψιν σας τό σαμποτάζ πού έκαναν οι δούλοι στά μέσα παραγωγής για νά κερδίσουν τήν έλευθερία τους;*

Κ.Κ.: Μά μίλησα ό ίδιος καθαρά γι' αυτό τό θέμα πρίν. Εσείς γνωρίζετε τό σαμποτάζ τής παραγωγής στίς άνατολικές χώρες από τούς εργάτες, τίς κλοπές πού γίνονται μέσα στά έργοστάσια, αυτό πού στά γαλλικά λέγεται

«περούκα» (δέν ξέρω ποιος είναι ό όρος στά ελληνικά καί άν ύπάρχει) καί δηλώνει τό γεγονός ότι δουλεύουν γιά τόν εαυτό τους κατασκευάζοντας άντικείμενα πού πωλούν στήν άγορά χρησιμοποιώντας τά μέσα τού κράτους; Είναι υποχρεωμένοι νά προσφύγουν σ' αυτά τά μέσα γιά νά περιορίσουν κάπως τήν έκμετάλλευση τήν όποία ύφίστανται.

Αυτό, όμως, είναι ταξική πάλη μέ καθαρά άτομική μορφή καί δέν οδηγεί πουθενά. Για νά οδηγήσει κάπου πρέπει νά συλλογικοποιηθεί καί νά βάλει στον έαυτό της άλλους στόχους, άλλες επίδιώξεις από τήν άπλή άτομική προστασία τού εργάτη. Στον καπιταλισμό, όσο καιρό ό εργάτης άντιστεκόταν στήν υπερεκμετάλλευσή του μέ καθαρά άτομικά μέσα, δηλαδή μέ τό σαμποτάρισμα τής παραγωγής ή τό σπάσιμο τών μηχανών, ή άμυνά του δέν προχωρούσε πολύ. "Αρχισε νά προχωράει από τήν στιγμή κατά τήν όποία οί εργάτες μπόρεσαν νά οργανωθούν, νά βάλουν συλλογικούς σκοπούς καί επίδιώξεις. Αυτό δέν συνέβη, κι ούτε μπορούσε νά συμβεί, μέ τούς δού-

λους (κι ούτε καν μέ τούς δουλοπάροικους). Καί, πρός τό παρόν, καί δυστυχώς, δέν φαίνεται νά μπορεί νά συμβεί στήν Ρωσία.

Τό ζήτημα τής ἐξήγησης πού δίνω ἐγώ στήν πορεία τής ιστορίας δέν μπορώ νά τό συζητήσω ἐδώ σήμερα. Μπορώ όμως νά σάς πληροφορήσω ότι δέν δίνω ἀκριβώς καμιά ἐξήγηση μέ τήν έννοια πού έσείς γυρεύετε ἐξήγηση.

Θά τελειώσω μέ τό τελευταίο σημείο πού θίξατε. Μου αποδίδετε τήν ιδέα ότι οί δυτικές χώρες διατήρησαν πολλά σημεία τής ἀρχαίας δημοκρατίας: ιδέα πολύ περιεργή, καθόλου άθώα, άσχετη έν πάση περιπτώσει μέ όσα ύποστήριξα, καί τήν όποία δέν υιοθετώ.

Είπα ότι στήν άμερικάνικη έπανάσταση τού 1776 ξαναβρίσκουμε *κάποια* στοιχεία τής αρχαίας δημοκρατίας, πράγμα πού εξηγεί τήν έπιβίωση όρισμένων θεσμών πού συναντάμε ακόμα καί σήμερα στήν Αμερική, όπως ή μεγάλη δημοτική καί τοπική άύτονομία. Αυτό μέ κανένα τρόπο δέν σημαίνει -ούτε καί τό είπα ,έξάλλου- ότι οί

σημερινές δυτικές χώρες διατηρούν πολλά στοιχεία της άρχαιας δημοκρατίας.

Είπα, και τό έπαναλαμβάνω, ότι κάθε φορά πού ξεκίνησε ένα πραγματικό κίνημα -όπως ή άμερικάνικη επανάσταση ή τό έργατικό κίνημα- ξαναανακάλυψε τίς ίδιες άρχές τής άμεσης δημοκρατίας μέ τήν μορφή τής άνακλητότητας τών ύπευθύνων, μέ τήν έκ περιτροπής άνάδειξη τους κλπ.

Οί δυτικές χώρες διατηρούν πράγματι, σάν συνέπεια τών άγώνων πού έμφανίστηκαν μέσα σ' αυτές και πού χρονολογούνται από τό τέλος τού Μεσαίωνα, ένα σωρό στοιχεία δημοκρατικά, τά όποία, όμως, δέν άρκούν για να τίς χαρακτηρίσουν ως δημοκρατίες μέ τήν πραγματική έννοια. Έγώ τίς ονομάζω *φιλελεύθερες ολιγαρχίες*. Άσφαλώς, σ' αυτές τίς χώρες κυριαρχεί μιá μειοψηφία. Ταύτοχρόνως όμως, υπάρχουν θεσμοί φιλελεύθεροι, κατάλοιπο και υπόλοιπο όλων αυτών τών άγώνων τού παρελθόντος -άγώνων λαικών ως επί τό πολύ, και στους οποίους ή έργατική τάξη έπαιξε, άσφαλώς, τεράστιο ρόλο.

"Όμως αυτό δέν σημαίνει ότι υπάρχει σ' αυτές τίς χώρες δημοκρατία μέ τήν έννοια ότι ό λαός κυριαρχεί καί παίρνει μόνος του τίς άποφάσεις.

Σχετικά μέ τήν τελευταία σας παρατήρηση: άσφαλώς συμφωνώ ότι κανένας δέν ρώτησε τόν άμερικάνικο λαό άν θέλει νά πάει στό Βιετνάμ, όπως κανένας δέν ρώτησε τόν ρώσικο λαό άν θέλει νά πάει στό 'Αφγανιστάν.

Ή διαφορά, όμως, είναι ότι, όταν έπιτέλους ό άμερικάνικος λαός άπηύδησε από τόν πόλεμο τού Βιετνάμ, μπόρεσε μέ διάφορες διαμαρτυρίες, διαδηλώσεις καί κινητοποιήσεις νά ύποχρεώσει τήν κυβέρνηση του νά σταματήσει αυτό τόν πόλεμο, πράγμα τό όποιο ό ρώσικος λαός δέν εΐναι σέ θέση νά κάνει σήμερα.

Ύπάρχουν καί άλλες έρωτήσεις, αλλά θά σταματήσω εδώ γιατί, όπως είπε μιά φορά ό Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ, τό συνδικάτο μου μού άπαγορεύει νά δουλεύω μετά τίς 12 καί είκοσι.